

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

**Юридичний факультет
Кафедра політологічних та культурологічних студій**

**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ
ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ**

Бакалаврська робота зі спеціальності
052 «Політологія»

Студент-виконавець:

Авраменко Є. О. –
гр. ПОЛ-20д

Науковий керівник:

Карчевська О. В. –
доц., к.політ.н.

Допущено до захисту:

Завідувач кафедри
політологічних та
культурологічних студій
доц. Павлова Л. І.
«___» _____ 2024 р.

Рецензент:

Радченко Наталія Миколаївна –
д.і.н., доц., доцент кафедри
модерної історії України та
зарубіжних країн
Ужгородського національного
університету

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

**Юридичний факультет
Кафедра політологічних та культурологічних студій**

Освітньо-кваліфікаційний рівень – бакалавр
Напрямок підготовки – 052 «Політологія»
Спеціальність – 052 «Політологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувач кафедри

_____ доц. Павлова Л. І.

«_____» червня 2024 року

З А В Д А Н Н Я

НА БАКАЛАВРСЬКУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Авраменко Євгену Олексійовичу

1. Тема бакалаврської роботи – «Теоретичні основи та тенденції розвитку сучасних тоталітарних режимів», керівник бакалаврської роботи – Карчевська Олена Василівна, доц., к.політ.н.,
затверджені наказом вищого навчального закладу від «15» квітня 2024 р., №157/15.06-С
2. Строк подання бакалаврської роботи – «12» червня 2024 р.
3. Зміст бакалаврської роботи (підпункти плану): історія виникнення тоталітарного режиму, ознаки та сутність тоталітарних режимів, сучасні ризики встановлення тоталітарних режимів, витоки тоталітаризму у поглядах Г. Арендт, будова тоталітаризму у концепції К. Фрідріха та З. Бжезинського, тоталітаризм як протиставлення демократії Р. Арона, політико-правові ознаки неототалітаризму, неототалітаризм як продукт інституціоналізації гібридних демократій, роль імерсивних технологій та нових медіа у популяризації неототалітарних цінностей.
4. Дата видачі завдання – «15» квітня 2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№/№	Назва етапів бакалаврського проектування	Строк виконання етапів	Примітка
1.	Збір інформації, робота над бібліографією	25.03 – 03.04 2024 р.	Виконано
2.	Розробка плану бакалаврської роботи	04.03 – 06.04 2024 р.	Виконано
3.	Актуалізація теми, постановка завдань дослідження	07.03 – 08.04 2024 р.	Виконано
4.	Робота над розділом 1 «Історія, ознаки тоталітарного режиму та його теорій»	09.04 – 15.04 2024 р.	Виконано
5.	Робота над розділом 2 «Класичні теорії тоталітарного режиму»	16.04 – 23.04 2024 р.	Виконано
6.	Робота над розділом 3 «Специфіка та сучасні тенденції нового тоталітаризму»	24.04 – 31.04 2024 р.	Виконано
7.	Робота над висновками	01.05 – 09.05 2024 р.	Виконано
8.	Оформлення бакалаврської роботи, візуалізація	10.05 – 10.06 2024 р.	Виконано
9.	Подання роботи завідувачу кафедри	10.06. 2024 р.	Виконано
10.	Подання бакалаврської роботи на рецензування	1.06 – 10.06 2024 р.	Виконано
11.	Подання бакалаврської роботи в завершеному вигляді на кафедру	12.06.2024 р.	Виконано
12.	Підготовка доповіді до захисту	13.06 – 22.06 2024 р.	Виконано
13.	Захист бакалаврської роботи	25.06.2024 р.	Виконано

Студент

Авраменко Є. О

Керівник бакалаврської роботи

доц. Карчевська О. В.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ, ОЗНАКИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ТА ЙОГО ТЕОРІЙ.....	8
1.1. Історія виникнення тоталітарного режим.....	8
1.2. Ознаки та сутність тоталітарних режимів.....	12
1.3. Сучасні ризики встановлення тоталітарних режим.....	17
Висновки до першого розділу.....	22
РОЗДІЛ 2 КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ.....	24
2.1. Витоки тоталітаризму у поглядах Г. Арендт.....	24
2.2. Будова тоталітаризму у концепції К. Фрідріха та 3. Бжезинського.....	30
2.3. Тоталітаризм як протиставлення демократії Р. Арона.....	35
Висновки до другого розділу.....	41
РОЗДІЛ 3 СПЕЦИФІКА ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ НОВОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ.....	42
3.1. Політико-правові ознаки неототалітаризму.....	42
3.2. Неототалітаризм як продукт інституціоналізації гібридних демократій.....	49
3.3. Роль імерсивних технологій та нових медіа у популяризації неототалітарних цінностей.....	53
Висновки до третього розділу.....	61
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66

ВСТУП

Одним з головних факторів, який визначає рівень сталості держави є політичний режим, який визначає характер відносин між громадянами та державними інститутами. Цей характер також позначає тип та параметри функціонування політичної системи. Відповідно до цього параметру, політичні режими та системи поділяють на демократичні, авторитарні й тоталітарні. В умовах демократій, наприклад, суспільство має широкий спектр прав та свобод у своїх рішеннях і діях щодо участі в прийнятті суспільно значущих рішень, а от антидемократії абсолютно позбавляють цих можливостей свої суспільства. Отже тоталітаризм завжди прагне до обмеження суспільної волі у межах цілої держави, останнім часом таких прикладів значно побільшало. Тому потребує уваги й наукового аналізу проблема зміни параметрів політичними системами на такі, де суспільна залученість направлено деформується владою і для цього використовуються нові форми, методи, якими досягається пригнічення потенціалу суспільства й створюються сприятливі умови для усталення тоталітаризму.

Актуальність теми дипломної роботи. Людство протягом тисяч років шукає найкращу форму існування у межах головного політичного інституту – держави. Таким чином історія знає багато соціальних та політичних експериментів, багато з яких виявилися утопіями. До одного з таких експериментів відноситься побудова тоталітарних політичних режимів та підпорядкованих їм суспільств. Постіндустріальні країни помилялися в тому, що тоталітаризм є нарисом минулого, що втратив популярність після розпаду радянської системи у 1991 році. Але вже ближче до кінця 90-х років ХХ ст. світові процеси продемонстрували, що тоталітаризм оновлюється, набуває нових можливостей як теоретична й практична ідеологія, тому вважати його політичним атавізмом чи забутим соціальним конструктом – передчасно. Сьогодні амбіції нових тоталітарних держав чинять вплив на світову політику, в тому числі в межах таких міжнародних структур як – ООН, ОБСЄ, НАТО та інших інституцій Європи. Деспотичні політики, в нових умовах, здобувають

владні повноваження переважно в демократичний спосіб, а далі узурпують владу, змінюють процедури, які закріплюють їх при владі на довгі роки, активізують репресії, посилюють цензуру та пропаганду навіть формують нові теоретичні аргументи для зміни наукового дискурсу, на який прийнято спиратися в умовах відкритості сучасного світу й провідних глобальних інститутів. Достатньо дослідити приклад України, яка оточена державами тоталітарних традицій, намагалася вирватися з їх економічної й ідеологічної залежності й переорієнтувати власну політичну систему до стандартів капіталістичного та демократичного світу. Тоталітарний світ вимагає поширення, тому міцно тримає країни особливо в стратегічно важливому для себе геополітичному просторі. Тому розуміння специфіки нових форм тоталітаризму як політико-теоретичної концепції є дуже важливим у контексті аналізу сучасних політичних процесів та перспективи розвитку української державності.

Об'єктом бакалаврського дослідження є політологічна теорія тоталітарного режиму як система концептуальних поглядів представників різних наукових шкіл.

Предметом дипломної роботи є теоретичні основи та тенденції розвитку сучасних тоталітарних режимів.

Мета і завдання дипломної роботи. Метою дослідження є визначення специфіки та сучасних тенденцій нового тоталітаризму як теоретичного та політико-соціального конструкту.

Для досягнення мети бакалаврського дослідження були поставлені такі завдання:

- дослідити історію виникнення тоталітарних режимів;
- визначити ознаки та сутність тоталітарних режимів;
- схарактеризувати сучасні ризики встановлення тоталітарних режимів;
- дослідити витоки тоталітаризму у поглядах Г. Арндт;
- проаналізувати будову тоталітаризму у концепції К. Фрідріха та З. Бжезинського;

- схарактеризувати тоталітаризм через протиставлення демократії у творах Р. Арона;
- обґрунтувати політико-правові ознаки неототалітаризму;
- дослідити неототалітаризм як продукт інституціоналізації гібридних демократій;
- визначити роль імерсивних технологій та нових медіа у популяризації неототалітарних цінностей.

Методологічна основа дослідження. У дослідженні були застосовані загальні принципи теорії пізнання: емпіризм, аналіз, дедукція та індукція. Разом з тим, використані загальнонаукові та спеціальні методи такі як – метод теоретичного дискурсу, історичний аналіз, що сприяли визначенню ціннісних та системних передумов у конструюванні тоталітарного соціально-політичного середовища; порівняння й інституціональний підходи дозволили встановити відмінності у вимірі функціонального навантаження на основні державні інститути в умовах посилення тоталітарних змін.

Вагоме місце у дипломній роботі займає аналіз першоджерел, наукових статей, матеріалів конференцій, які дозволили дослідити аргументацію вчених та визначити концептуальні тренди відповідно до теми дослідження. Тож у дослідженні розглянуті роботи плеяди науковців, котрі аналізували питання тоталітаризму через призму міждисциплінарного підходу й інтерпретували першоджерела класичних творів. У роботі також було здійснено ревізію наукових ідей та праць провідних дослідників тоталітаризму, таких як Г. Арндт «Джерела тоталітаризму», Р. Арона «Демократія і тоталітаризм» та спільної праці К. Фрідріха та З. Бжезинського «Тоталітарна диктатура і автократія».

Структура дипломної роботи повністю підпорядкована логіці реалізації основних наукових завдань і складається з трьох розділів, дев'яти підрозділів, загальних висновків та списку літературних джерел. Загальний обсяг роботи 71 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ВИТОКИ, СУТНІСТЬ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ТА ЙОГО ТЕОРІЙ

1.1. Історія виникнення тоталітарного режиму

Визначення терміну політичного режиму є об'єктом багатьох дискусій у політологічній науці. У загальному значенні, політичний режим являє собою співвідношення держави і громадянина та розподіл ролей між ними у політичній системі.

Варто зазначити, що тоталітаризм був деспотичним режимом ХХ століття. Упродовж 30-х, а потім другої половини 40-х років, тільки в Європі тоталітарні та наближені до них режими були встановлені у 17 державах. В усіх його різновидах він став причиною величезних людських страждань і забрав понад 100 млн людських життів [26, с. 206].

На Міжнародному симпозиумі, який відбувся у США 1952 р., тоталітаризм розглядався як «закрита і нерухома соціокультурна і політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується і контролюється з єдиного центру» [33].

Раніше, для характеристики тоталітарних диктатур використовувалася вся сукупність термінів, які описували традиційні автократичні режими: деспотії, тиранії, абсолютні монархії тощо. Але ці терміни можуть дослідника вводити в оману. Існує думка, що перші автократичні утворення є попередниками відомих нам тоталітарних диктатур ХХ ст. Ця думка має право на існування, але з деякими застереженнями.

В історичному контексті існують подібності між тоталітарними диктатурами ХХ ст. та старими автократіями, такими, як, наприклад, східні деспотії або грецькі тиранії. Обидва види автократії, так чи інакше, забирали свободу у людей і нав'язували їм існуючий режим як виключно єдину форму існування. Не дивлячись на це, в існуванні обох форм політичного та суспільного устрою присутні принципові відмінності. Так, східні деспотії та грецькі тиранії аж ніяк не намагалися заволодіти людиною повністю, контролювати всі аспекти

її життєдіяльності, формувати її установки, вони зазвичай задовольнялися експлуатацією, тобто примусово включали індивіда у певні складні трудові умови відмовитися від яких в нього не було можливості. Також, ряд дослідників наголошують на тому, що тоталітарні режими стали реакцією на кризу буржуазної економічної та соціальної систем саме у ХХ ст. Отже, тоталітарна диктатура ХХ ст. створила принципово нові форми контролю над людиною, розповсюдивши свої доктрини на мільйони людей.

Теорія, яка досліджується у межах праць політологічних науковців, має власну історичну включеність. Тобто маються на увазі реально існуючі у минулому державні утворення, які оформилися у першій половині ХХ ст. у СРСР, Німеччині, Італії, Іспанії та деяких інших країнах Західної Європи. У витоках цих тоталітарних режимів можна помітити багато подібних передумов.

На думку Калиніної А. М., тоталітарне суспільство з'являється там, де проблеми економічного розвитку та модернізації, соціальної стабільності та руху не вдається вирішити у рамках існуючого буржуазно-демократичного порядку. Дослідниця наголошує: «Становленню тоталітарних суспільств в усіх країнах передували економічні та соціальні кризи, а економічна, політична, соціальна та культурна еліта продемонструвала нездатність вивести суспільства з кризового становища» [30, с. 160].

Важливим також є огляд тоталітаризму через призму соціальної психології, яка пояснює зародження тоталітаризму специфікою колективної психології. Так, описуючи соціальну модель СРСР та причини встановлення радянського тоталітаризму, цитуючи праці Г. Арендт ряд дослідників вказують на наступні особливості: «Перед нами маса людей не просто організована і не просто маніпульована. Це маса атомізована, де свій соціальний інтерес людина усвідомлює дуже обмежено, тому що колективний інтерес зруйнований, суспільство дезорганізовано, перетворено зі структури в «мішок з картоплею». Якщо людина сама по собі, то вона не може остаточно сформулювати свої колективні інтереси. Ця величезна маса людей перетворюється на натовп. Об'єднання натовпу стає значною мірою зовнішнім. Люди не здатні до

самоорганізації, вони потребують зовнішньої мобілізації» [49, с. 74]. Наголошуючи саме на атомізації мас вчений продовжує: «Чим більше маси атомізовані та дезорганізовані, тим менш вони здатні самі, з-поміж себе висувати лідерів, готових відстоювати колективні інтереси» [49, с. 76]. Отже, ті маси, які не здатні до активних дій та соціальної мобільності приречені на встановлення тоталітарного контролю над собою, саме цей аргумент вказує на спрямування спільнот до усталення системного тоталітаризму.

Відома дослідниця тоталітаризму – Г. Арендт, у своїй праці «Джерела тоталітаризму» зазначає, що тоталітарні рухи виникають там, де «ми маємо справу з людьми, які або через їхню кількість, або байдужість не можуть об'єднатися в жодну організацію, засновану на спільному інтересі». І додає, що часто джерелами формування тоталітаризму є три основні ідейні напрямки: антисемітизм, імперіалізм та расизм, які можуть діяти у різних формах [14, с. 224].

Можна констатувати, що тоталітарні концепції є досить багатоконтекстними, їх вивченню присвятили увагу як західні, так і вітчизняні науковці. Першими, хто приділив увагу осмисленню «тоталітаризму» як феномену були вчені Західної Європи та США. Вони обґрунтували термін «тоталітаризм» у 20-х роках ХХ ст. у теоретичних працях антифашистського руху. Також сутність тоталітаризму було описано італійським публіцистом та політиком Дж. Амендолі, який використовував цей термін для позначення політичної системи яка утворилася в фашистській Італії за правління Беніто Муссоліні. Сам термін, виник у контексті антифашистської ідеології, але був підхоплений самою італійською тоталітарною пропагандою і фактично проголошувався як мета та вектор руху італійської фашистської державності.

Далі розвиток теорії тоталітаризму був пов'язаний з Німеччиною та правлінням А. Гітлера. Який хотів помститися за ображену всім світом Німеччину, котра нарешті накопичила рушійний потенціал для цього, але потребувала встановлення тоталітарного контролю над власним суспільством для координації зусиль нації для такого реваншу. Не дивлячись на увесь спектр

тоталітарного розвитку німецької державності, термін «тоталітарна держава» у широкій нацистській риторичі не прижився, а використовувався окремими теоретиками, одним з яких був німецький юрист та соціолог Карл Шмідт.⁴³

Класична теорія тоталітаризму сформувалася у 40х-60х роках ХХ ст. Основною причиною дослідження феномену тоталітаризму стала виключна потреба у переосмисленні минулого і теперішнього політичного досвіду – фашистський та нацистський режими були повалені, а комуністичний лад продовжував свій активний розвиток на території СРСР та Східної Європи більш тривалий час. Отже в цей період формується потужний зворотній зв'язок, який був виражений в активному дослідженні тоталітарної теорії політологічною наукою. Однією з перших таких розвідок стали роботи австро-угорського ліберального теоретика Фрідріха Гаєка «Шлях до рабства» 1944 року, розвинути та поглибити ці ідеї змогла Ханна Арендт у творі «Джерела тоталітаризму» 1951 року. А у 1956 році до осмислення проблеми тоталітаризму приєдналися відомі науковці – Карл Фрідріх та Збігнев Бжезинський у роботі «Тоталітарна диктатура та автократія», в якій описали тоталітаризм з соціологічного та політичного боків. Саме ці вчені запропонували основні ознаки тоталітарного режиму:

- провадження тотальної ідеології, яка складається з офіційної доктрини, що охоплює всі важливі аспекти людського життя і якої дотримуються всі члени суспільства;
- наявність єдиної масової партії, яку, зазвичай, очолює одна людина («диктатор»);
- система терористичного поліцейського контролю, що підтримує партію, але також здійснює нагляд за нею самою в інтересах вождів і характерним чином спрямованим не тільки проти «ворогів» режимом, але також проти доволіно обраних класів населення, причому терор таємної поліції систематично використовує сучасну науку і особливо психологію;
- технологічно обумовлений і майже всеосяжний контроль партії і її відданих кадрів над усіма засобами масової комунікації – пресою, радіо, кіно тощо;

- майже повний контроль партії над усіма збройними силами;
- централізований контроль і управління усією економікою за допомогою засобів бюрократичної координації її раніше «незалежних» складових частин. Такий контроль, як правило, поширюється на всі інші громадські організації та групи [3].

Підсумовуючи можна зробити висновок, що основи тоталітаризму полягають у декількох контекстах одночасно: історичному, соціологічному, економічному та політичному. У історичному контексті, старовинні автократії є частковими попередниками тоталітарних диктатур, в свою чергу економічний та політичний виміри пояснюють феномен тоталітаризму через призму суспільних буржуазних криз, які призводили до потреби швидких змін усіх сфер життя й дозволяли тоталітарним силам, спекулятивно використовувати кризу та монополізувати владу.

1.2. Ознаки та сутність тоталітарного режиму

Тоталітаризм є однією з ідеологій, яка всебічно показала себе на практиці. Такі тоталітарні режими як радянський комунізм, німецький нацизм чи італійський фашизм, а сьогодні Північна Корея були ретельно дослідженні в науковому середовищі, отже з цього ми можемо зробити певні висновки. Проте характерні риси тоталітарного політичного режиму, можуть різнитись в кожному окремому випадку. Це може залежати від безлічі факторів, але є деякі основні симптоми або ознаки, які свідчать про наявність в країні подібного режиму влади.

Першою основною ознакою тоталітарного режиму виступає особлива моноідеологія, яка завжди претендує на обов'язковість, всеосяжність, непохитність та непогрішимість. Деякі дослідники називають цю рису «квазірелігією». Підкреслюючи, що в її основі завжди лежить утопічна ідея побудови чогось принципово нового – «нового порядку», «нової свідомості», «нового світу» тощо [42, с. 246]. Оскільки, потужні інформаційні потоки мають постійний та багатовідновлювальний характер, то вплив, який вони чинять

характеризується стійким утриманням свідомості та підсвідомості людини. У результаті чого індивід кориться й погоджується з провідною ідеєю, не дивляючись у її основу, а лише автоматично відтворює ідеологічні наративи. Найпоказовішим прикладом подібного впливу є нацистський тоталітаризм Німеччини, у її суспільства була високорозвинена культура з давньою історією, багате на філософські традиції минуле, але після кризи усіх сфер життя воно піддалося пропаганді, через яку було нав'язано найжорстокішу тоталітарну ідеологію у світі.

Правильною, в цьому контексті, є теза Б. Л. Дем'яненка про те, що тоталітарний період у будь-якій країні розпочинався саме після приходу до влади партій вождистського типу, які підкорюють собі державні інститути, спотворюють їх власним ідеократичним впливом, зливаються з ними з метою реалізації утопічних політико-ідеологічних доктрин. Індустріальна доба, за твердженням цього автора, призвела до створення системи масових комунікацій, ускладнила суспільні зв'язки і організацію соціуму, зробила технічно можливою цілеспрямовану ідеологічну індокриніацію населення. Через ЗМІ уможливили проекти переналаштування суспільства трансформувалися в масову ідеологію, яка спонукала людей до зміни соціальної реальності [23, с. 7].

Другою обов'язковою рисою тоталітарного режиму є тотальна монополізація державної влади однією політичною силою – харизматичним лідером, воєнним угрупованням, масовою політичною партією тощо. Влада політичної сили зазвичай всеосяжна та безконкурентна, базовим інструментарієм якої є сила та примус. Подібні інструменти впливу допомагають владі оперативно знищувати будь-які опозиційні форми та закріплювати свій абсолютизм. Важливим параметром такої форми влади є повна відсутність відповідальності правлячої верхівки. У цьому контексті дослідник та публіцист Ігрицький Ю. І. зазначає: «Відмінною рисою усіх автократичних режимів є невідконтрольність правителя, у його діях переважає самостійність. Такий правитель уособлює владу сам по собі: приймає рішення та пожинає їх плоди» [27, с. 80]. При цьому важливим аспектом є зрощення політичної сили, частіше

партії, з державою. Тобто уся повнота влади узурпована у єдиній панівній політичній партії, яка є знаряддям у руках диктатора та, за твердженням О. Ю. Докаш, поглинає державні інститути [25, с. 23–24]. Фактично держава втрачає значну частку власної значущості, оскільки використовується партією як зовнішній фасад, передусім для здійснення представництва у зовнішньому нетоталітарному світі. За цим же фасадом діють реальні величини – партія та репресивні органи, які покликані побудувати новий соціальний порядок. Значущість усепроникаючих партійних суперструктур, їх функціональне навантаження та реальні владні повноваження залишають далеко позаду державні інститути [2, с. 117]. Попри те, лідер-диктатор не підзвітний жодній структурі та «є водночас і первосвящеником, який має монопольне право на тлумачення партійної доктрини і «священних текстів», себто він поєднує в одних руках і світську, і «духовну» влади» [21, с. 35].

Додатковою особливістю такої форми влади є всеосяжний контроль не тільки за політичним і суспільним, а й за економічним життям, що обов'язково породжує централізовану економічну систему. У результаті економіка обтяжується великим ступенем бюрократизму, роботою на забезпечення силового сектору держави, задля підтримки режиму. Управління економікою характеризується централізованим керуванням за допомогою спеціальних планів, які й є основою економічного контролю. Найповніше планова економіка виразилася у часи панування тоталітарного режиму в радянській державі.

Наступним параметром, який забезпечує стале функціонування двох попередніх, є особлива система сили та примусу. Ця система представлена мілітаризованою та поліцейською державою, в основі якої лежать фактично безмежні повноваження силових структур. Описуючи систему силового контролю у тоталітарній державі, дослідники таких режимів відзначають наступне: «...однією з основних рис тоталітарного режиму є система терористичного поліцейського контролю, що підтримує партію, але також здійснює нагляд над нею самою на користь її вождів і характерним чином спрямовує силу не тільки проти «ворогів» режиму, але також проти деяких класів

та груп населення, причому терор використовує сучасну науку та особливо психологію» [51].

Ще однією з рис, яка є провідним механізмом відтворення ідеології у життя, є технологічно обумовлений та всеосяжний контроль партії над усіма засобами масової комунікації – радіо, новини, телебачення, преса, газети тощо [28, с. 89]. Подібна форма інформаційної експлуатації потрібна для підтримки ряду психологічних впливів на суспільство – в інформаційному просторі існує тільки офіційна думка, яка визнається єдино правильною, інакомислення в свою чергу жорстко присікається на усіх рівнях.

Також у тоталітарному режимі по особливому розкривається культ особи лідера, який представляється суспільству як єдиний та незмінний. Дуже часто йому приписуються надможливості, він ідеалізується та виступає як політичне божество. Так правитель займає найвище положення у політичній та партійній ієрархії, а його функціонування у політичному просторі характеризується перебільшеннями його заслуг та ролі в житті суспільства. Культ особи майже завжди є результатом зосередження влади у руках однієї людини. Корінням цього феномену є патріархальне сприйняття суспільством свого правителя. Лідер, який стоїть на чолі культу, виступає у ролі «батька», який є головою великої сім'ї – держави [29]. Фактично саме тут народжується патерналізм, який дозволяє владним структурам диктувати моделі поведінки для суспільства укріплюючи власні позиції у владній вертикалі.

Отже, можна зробити висновок про основні риси тоталітарного режиму, до них відносяться: стійка та єдина ідеологія, яка закріплює режим, тотальна монополізація влади однією особою, партією чи воєнним угрупованням, створення потужного силового апарату, який у змозі підтримувати режим силою та примусом, тотальний контроль над інформаційним простором, всеохоплюючий контроль над суспільним та приватним життям, культ особи.

Також сучасний погляд на тоталітаризм, який має відмінності в різних державах, дає можливість додати до вищерозглянутих ознак ще декілька його загальних рис. До них відносять:

- диктатуру (правитель перебуває при владі дуже довго, відсутня змінюваність влади);
- владу однієї правлячої партія;
- нав'язування зовнішньої чи внутрішньої загрози, панування страху;
- жорстку цензура в засобах масової інформації;
- масову пропаганду;
- заборону на будь-яку критику держави або влади;
- обов'язкову військову повинність;
- посилену мілітаризацію;
- діяльність секретних урядових спецслужб;
- розвиток націоналістичних партій та ідеологій;
- підвищення шовіністичних та ксенофобських настроїв;
- контроль відтворення населення в залежності від потреб;
- скасування або порушення владою конституційних прав та свобод громадян;
- жорстку та розвинену систему тюремних установ і трудових таборів.

Подібні ознаки тоталітарних режимів, які посилюються і «цементуються» можна простежити і сьогодні. Наприклад, політичний режим Північної Кореї. Мабуть, це один з найяскравіших прикладів сучасного тоталітаризму та олігархії. Країною керує одна родина протягом тривалого періоду часу. Права та свободи громадян фактично відсутні та й за іншими ознаками можна ствердно визначати тоталітарний режим. Другий приклад – сучасна Росія, котра за багатьма пунктами підходить під визначення держави з тоталітарною формою правління [51]. Також Талібан, який створив жахіття, еквівалентне іншим тоталітарним державам. Уряд Талібану, що встановлений наразі в Афганістані та Ірані – це не просто чергова диктатура. За всіма стандартами це тоталітарний режим. Він зловживає законом, щоб ще більше обмежити сферу громадянського суспільства та розширити контроль режиму. За часи свого правління таліби вбивали, катували численну кількість цивільних осіб, колишніх співробітників

служб безпеки й активістів руху за права жінок тощо. Вони підтримують тісні зв'язки з міжнародною спільнотою джихадистів, включаючи Аль-Каїду, Ісламський рух Узбекистану та Ісламську партію Туркестану [24].

Новий чи подовжений тоталітаризм має своїх історичних кумирів. Такими «ідолами зла» є радянський союз під управлінням Й. Сталіна. Після закінчення громадянської війни Сталін усунув всіх людей з іншою точкою зору, та приступив, з використанням тоталітарних методів, до розбудови комуністичного суспільства. Або фашистська Італія при правлінні Б. Муссоліні. Де відразу після захоплення влади у 1922-му році Муссоліні проголосив себе лідером нації та став правити в тоталітарній манері. Чи нацистська Німеччина в якій А. Гітлер використовував тоталітаризм, як спосіб домогтися покірності нації.

Найнебезпечнішим в тоталітарних режимах стає не стільки нівелювання індивідуальних проявів та індивідуальних творчих здібностей, що опиняються в заданій владою жорсткій системі координат, вихід за межі якої суворо карається, а те, що суспільство й окремі індивіди схвалюють такі покарання та вважають їх морально виправданими [36, с. 57]. Відповідно до результатів соціологічних досліджень, на пострадянському просторі дотепер є достатньо великий показник людей, які сумують за минулим радянським репресивним режимом та хотіли би його повернення.

1.3. Сучасні ризики встановлення тоталітарних режимів

Тоталітаризм у минулому був широко проаналізований багатьма зарубіжними та вітчизняними дослідниками. У дослідженнях переважали класичні форми тоталітаризму: фашистські держави Західної Європи, нацистська Німеччина та СРСР. Але очевидним є той факт, що тоталітарні режими існують і сьогодні, деякі з них еволюціонували, а деякі були конструйовані новими політичними силами для утримання влади. Отже нині тоталітарними в різних формах можна вважати такі країни – Кореїська Народна Демократична Республіка, В'єтнам, Куба, Лаос, Росія, Іран, Афганістан, Білорусь, Китайська Народна Республіка тощо. Остання держава є особливо

цікавою в контексті гнучкості та адаптації тоталітарної системи для самозбереження, а також з точки зору подальшого політичного розвитку людства.

Сьогодні демократія переживає масову кризу політичних інститутів – увесь світ сколихує від економічних та суспільних катаклізмів. Основним флагманом політичних систем сучасності є саме демократія з усім розмаїттям демократичних інститутів: вільними ЗМІ, конкурентними та чесними виборами, приватною власністю, свободою слова, парламентаризмом та партійною багатоманітністю. Проте, велика кількість електорату сьогодні все більше розчаровується у існуючій політичній парадигмі. Згідно до нових даних представлених Pew Research Center, 47% відсотків французів та американців вимагають суттєвих змін у існуючих політичних системах, 18% і 21% електорату відповідно вимагають повних і масштабних змін у політичній системі, тільки на традиційне Британське Об'єднане Королівство та стабільну Німеччину припадає по 33% та 35% реформаторськи налаштованого електорату [12]. Таким чином сьогоднішні провідні політичні системи високорозвинених країн знаходяться під сильним тиском власних виборців, які потребують кардинальної перебудови існуючої політичної системи.

Одночасно з цим, на політичну арену світу виходить тоталітарний Китай, який позиціонує себе потужною централізованою системою, яка здатна оперативно реагувати на будь-які кризові явища. Світ побачив, що тоталітарний режим Китаю набагато успішніше справився з пандемією, яка сколихувала європейські демократичні системи ніж демократичний світ, який захлинався у коронавірусній інфекції. Китай за допомогою жорсткої монетарної політики та збереження певних засад централізованої економіки зберіг стабілізував рівень інфляції на відносно прийнятному докризовому рівні, утримуючи її на рівні 1% у 2021 році [33]. Усі ці фактори збільшують прихильність суспільства до централізованих форм правління, які зможуть більш оперативно вирішувати нагальні суспільні та політичні проблеми. До того ж, варто зазначити, що кризові стани, особливо економічного характеру, часто стають передумовою до

встановлення тоталітарних диктатур. Таке положення справ зовсім не означає, що європейські суспільства обов'язково придуть до тоталітарних форм правління, але факт розмиття політичного підґрунтя залишається великою проблемою для цих державних утворень. Як слушно зазначає Рябой Ю. О. – тоталітаризм набуває позитивної трактовки у контексті нових небезпек та викликів, які стоять перед сучасними державами. Ці небезпеки обґрунтовують звернення до тоталітарних форм правління. На думку вченого, «безпека держави, включаючи безпеку від окремої особи, охоплюється саме тоталітарним типом політичної системи» [47, с. 98-102], що вказує на оновлення прихильності до автократії у контексті безпеки суспільства.

На противагу росту централізованих настроїв також видимою стає потужна консолідація європейських демократичних спільнот у зв'язку з подіями, які відбуваються в Україні. Така консолідація характеризує стійкий спротив авторитарним формам правління, які реалізуються через терор, як в РФ та її сателітах, і поширює принцип невизнання авторитетності автократичних централізованих режимів.

Тоталітаризм нікого не поважає, навіть власних партнерів. Тоталітарні структури навчилися використовувати демократичні норми і псевдоліберальні заяви, для того, щоб захопити контроль над суспільством. Та оскільки адепти тоталітаризму не мають моральних рамок, у зіткненні перемога дістається саме тоталітаризму. У прямому фізичному сенсі – тоталітаризм дуже швидко захоплює контроль над ресурсами й активно використовує силу, щоб знищувати всіх незгодних.

Радянський Союз, а також Росія, яка претендує на його спадщину, належать до ідеократичних структур. Політика таких держав будується на основі уявлення про самих себе, сформованого на підставі певної ідеї. У випадку сучасної Росії це – ідея «православної держави», «русского мира», який охоплює як мінімум кордони Радянського Союзу на 1991 рік. Принциповим є приведення реальності у цілковиту відповідність ідеологічному конструкту, для чого необхідний централізований державний репресивний апарат. Принциповим є те,

що ані радянська «пролетарська», ані російська «православна» схеми не передбачають існування суверенної демократичної України чи будь-якої іншої держави.

Значною мірою заснована на радянській традиції російська пропаганда і далі спричиняє глибинну деформацію свідомості, що дається взнаки в усіх сферах, від стратегії управління державою до сімейного побуту. Її результатом є, наприклад, шалена інерційність системи при спробі провести будь-які реформи. До того ж тоталітарна пропаганда на противагу повазі до особи й відповідальності за власні вчинки, що лежать в основі європейської цивілізації, нав'язує модель, за якої особистість ховається за авторитетом влади, а будь-який прояв особистої свободи карається.

Попри всю неоднозначність тенденцій розвитку самої Європи, там діють фундаментальні принципи: верховенство права, тобто «закон один для всіх», і похідні від нього захист прав людини та приватної власності. Тоді як на іншому векторі розвитку – рух на Схід, в Азію – діють інші принципи: верховенство держави та похідні від цього нехтування в інтересах держави правами конкретної людини і правами власності.

В складному стані знаходяться перехідні суспільства, які крокують від тоталітаризму до демократії. Тут формується складна структура не лише за зовнішніми ознаками, а передусім на ментальному рівні. Замість загальних цивілізаційних цінностей в таких спільнотах з'являється вміння виживати, пристосовуватись, навіть підкорятись насильству. Мірилом повсякденності тут стає споживання, яке поглинає ідеали, надії, мораль. Помітним стає зовнішнє витискання цінності праці, особливо праці виробничої та заміна її цінністю матеріальної забезпеченості переважає традиційно негативне ставлення громадян до влади [34, с. 25].

Відомо, що існує низка суперечностей між вимогами демократичного соціуму до людей та неготовністю певної їх частини відповідати їм, зокрема потреба держави в активних громадянах та відносно слабе усвідомлення людьми себе в такій ролі. Тому низький рівень громадянських ініціатив ставить

питання про можливість демократії як такої. Ще Г. Арендт звернула увагу на значущість громадянських ініціатив для зміцнення демократії у протистоянні з тоталітаризмом: «Інтелектуальна, духовна і художня ініціатива так само небезпечні для тоталітаризму, як і бандитська ініціатива натовпу, й обидві вони небезпечніше для нього, ніж проста політична опозиція» [14, с. 389]. Громадянські ініціативи важливі не як боротьба проти чогось або відстоювання прав, а як добровільне взяття на себе певних зобов'язань, здійснення конструктивних дій для вирішення будь-якої соціальної проблеми чи завдання. Походити громадянська ініціативність має із зацікавленості особи в соціальних, політичних, економічних процесах локального, національного, глобального масштабів. Але цього не відбувається.

Сьогодні помітною є стурбованість західних ліберальних демократій низьким рівнем громадянської участі. Низький рівень громадянських ініціатив та участі громадян у місцевому самоуправлінні в східноєвропейських державах не тільки ставить питання легітимності й демократичності державного устрою, а й неминуче компенсується зростанням тоталітарного впливу державного апарату на індивіда. Відбувається закономірне втручання держави у внутрішні справи локальних спільнот та їхні проблеми, які можуть і повинні бути вирішені низовими громадянськими ініціативами [10, с. 162].

Отже, тоталітарна пропаганда цілить в одну з найуразливіших точок «темної сторони» людської натури – підсвідоме бажання отримувати максимум, віддаючи мінімум. Відомі всім конструкти «народних мас», «мудрого вождя», «неосвіченого, зате роботяги», які досі подекуди виринають у суспільній свідомості, – це наслідки цілеспрямованих пропагандистських атак, підкріплені маркерами простору: пам'ятниками вождям, проектами кращого майбутнього, обіцянкою світової гегемонії... [28].

Ще одним слабким місцем, яке використовують тоталітарні режими стає криза інститутів міжнародних та європейських організацій. Коли такі організації слабкі, тоталітарні режими діють безкарно, посилюючи свою владу та

обмежуючи свободи своїх громадян, більш того вони роблять все, щоб затягнути дисфункціональність цих структур.

Слабкі міжнародні організації часто вагаються з винесенням статусу ізгоя для держав з тоталітарними тенденціями й намагаються зцілювати названі режими шляхом надання фінансової допомоги або їх політичної легітимації. Така підтримка допомагає слабким автократіям та тираніям утриматися при владі та ще більше приборкати важелі управління політичними процесами. У цьому підрозділі обґрунтовано, що нагальними причинами певної популярності тоталітаризму є бідність, нерівність та корупція, які через слабкість міжнародного інституційного контролю й низьку кооперацію держав із сильною демократією, посилюють відкати у країнах перехідного стану. Наприклад, слабкість ООН дозволила Росії безкарно двічі вторгнутися в Україну, що стало серйозною загрозою міжнародному порядку. Також китайський уряд використовує свій вплив у міжнародних організаціях, щоб захистити свої тоталітарні практики та підірвати права людини, за подібним сценарієм діють і певні країни Африки [35].

Отже, міжнародні організації потребують більш сильних мандатів, ресурсів та політичної волі, щоб ефективно протистояти викликам, які посилюють тоталітарні та авторитарні тенденції. Боротьба з репресивними режимами – це колективне завдання. Міжнародні організації, уряди, глобальне громадянське суспільство й окремі люди мають співпрацювати для посилення розвитку демократії своїх політичних систем.

Висновки до першого розділу

Розв'язання дослідницьких завдань цього розділу дозволило дійти наступних висновків. В роботі обґрунтовано, що вивчення тоталітарних концепцій займає важливе місце як у західній, так і у вітчизняній науці. Термін «тоталітаризм» з'явився у 20-х роках ХХ ст. у працях антифашистського руху та був використаний для позначення політичних систем фашистської Італії та

нацистської Німеччини. Класична теорія тоталітаризму сформувалася у 40-х-60-х роках ХХ ст.

Також визначено витoki та сутність тоталітарного режиму, зокрема історія формування та основні ознаки, які були запропоновані в класичних теоріях. Доведено, що формування тоталітарного режиму було характерним явищем ХХ століття, саме в цей час ці режими функціонували в багатьох європейських країнах. Тоталітаризм у вигляді деспотій спричинив значні людські страждання та загибель мільйонів людей. Порівняння тоталітарних диктатур ХХ ст. з традиційними автократіями, такими як східні деспотії або грецькі тиранії, сприяло визначенню специфічних особливостей тоталітаризму, які відрізняють його від попередніх форм автократії тим, що тоталітаризм прагнув повністю контролювати всі аспекти життєдіяльності людини, формувати її установки та нав'язувати свої доктрини мільйонам людей. Основними причинами виникнення тоталітарних режимів є; економічні та соціальні кризи, нездатність еліт подолати оперативні економічні виклики та довгий час на проведення широкоформатного узгодження владою необхідних дій. Разом з цим визначено, що зародження тоталітаризму походить від специфічної колективної психології. Люди нездатні до самоорганізації, стають легкою здобиччю для тоталітарних рухів.

У розділі надано обґрунтування того, що сутність тоталітарного режиму можна зрозуміти через призму історичного, соціологічного, економічного та політичного контекстів. Тоталітарні режими створили нові форми контролю над людьми, використовуючи соціальні та економічні кризи для монополізації влади та встановлення всеосяжного контролю над суспільством

Сьогодні низький рівень громадянських ініціатив та участі у місцевому самоуправлінні в східноєвропейських державах неминуче компенсується зростанням тоталітарного впливу державного апарату на індивіда. Слабкість міжнародних організацій призводить до посилення тоталітарних режимів дає їм можливість діяти безкарно, в обмеженні свободи своїх громадян та розхитуванні міжнародної безпеки.

РОЗДІЛ 2

КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

2.1. Витоки тоталітаризму у поглядах Г. Арендт

Після завершення Другої світової війни світ зазнав кардинальних змін. Зміни ці зачіпляли усі сфери життя: воєнну справу, економіку, суспільні відносини, науку тощо. Але найбільших змін зазнало саме політичне поле, у тому числі вектор розвитку теоретичних напрацювань політичної науки. Пов'язано це було насамперед з потужним переосмисленням цінностей та виходом на світову арену демократичних держав, які успішно показали себе у повоєнній відбудові. Особливо виразно це вдалось державі, яка не зазнала сильних руйнувань на власній території та якій вдалось уникнути соціальних катаклізмів – США. Отже, США та суспільства Європи сконцентрували всі ресурси задля розвитку та посилення демократичних інститутів. Важливим для розвитку демократії ресурсом стала, в тому числі, і наука з багатьма науковими напрямками, які обслуговували запит влади на експертизу та консультування в т.ч. відносно питань політики, економіки та поведінки членів суспільства.

З-поміж багатьох досліджень на тему тоталітаризму особливо значущою є праця «Джерела тоталітаризму» американської вченої Ганни Арендт. У своїх роботах дослідниця послідовно обґрунтовувала витоки тоталітарного феномену. Вона зазначала, що засоби абсолютного панування, які характеризують тоталітаризм, радикально відрізняють його від усіх інших форм політичної влади, які були властиві деспотизму, тиранії або звичайній диктатурі у минулому. Тоталітаризм, який укріпився при владі, має особливість створювати абсолютно нові політичні інститути та знищувати старі суспільні форми і традиції. Якими б не були традиційні особливості, тоталітаризм завжди знайде змогу трансформувати класи у маси, перетворити плюралізм у гегемонію однієї політичної сили, змінити законні й регульовані методи примусу на свавілля, терор силових структур [14, с. 274].

На думку американського професора, дослідника концепцій тоталітаризму Малишева М. О., особливий акцент Г. Арендт робить на питанні легальності режиму та явищі юридичного консенсусу у тоталітарних суспільствах. Описуючи думку політологині, дослідник вказує наступне: «На погляд вченої, зневажливе ставлення тоталітарних режимів до юридичного консенсусу породжує свавілля, беззаконня та страх, нав'язуючи свою волю в обхід дотриманню позитивних законів. Ідеологи та вожді обіцяють встановити справедливість на землі, але не на основі конституції, що передбачає *consensus iuris*, а на основі законів природи та історії, які вони перетворюють на вищий сакральний ідеал. У тоталітарних режимах сам термін «закон», змінює свій сенс: він уже не регулює те, що і як існує в реальній дійсності, а скоріше спрямований на реалізацію того, чого ще немає і що тільки повинно виникнути в результаті «титанічної волі» учасників тоталітарного руху [54, с. 305]». Фактично, тоталітарні режими діють у форматі беззаконня, нехтуючи усім рядом прав людини та особистості.

На думку вченої, в основі тоталітаризму лежать три основних чинники, які являють собою послідовні ланки ланцюга та формують тоталітарну диктатуру. До них відносяться: антисемітизм, імперіалізм та расизм. Дослідниця вказує, що складові тоталітарного режиму йдуть один за одним, де кожен стає все більш варварським та жорстокішим ніж минулий. Г. Арендт вважає, що тоталітаризм є абсолютною формою зла, вказуючи на те, що зло є абсолютним, тому що при заключних стадіях тоталітаризму його не можна вивести з жодних загальнолюдських мотивів [14, с. 31]. Отже, тоталітаризм стоїть на трьох основних стовпах: антисемітизмі, імперіалізмі та расизмі. Розглянемо їх більш детально.

Описуючи джерела антисемітизму, вчена вказує, що антисемітські настрої помічалися ще у К. Маркса, але особливого ідеологічного підйому його антисемітські ідеї у Німеччині не мали, більше того, марксизм, став основною причиною того, що у німецьких революційних рухах було дуже мало ознак антисемітизму. На думку самої Г. Арендт, у Німеччині XIX ст. був більш

значущий антисеміт – Е. Дюринг, який створив «хоч скільки-небудь значуще та смутне натуралістичне пояснення єврейської раси» [14, с. 76]. Жорстокий тоталітарний антисемітизм, з яким усі знайомі, починає викристалізовуватися саме після Першої світової війни, перетворившись на «сучасний антисемітизм», який з'явився у результаті політичної емансипації єврейського населення. Вчена зазначає, що секуляризація та емансипація євреїв створила сучасний шовінізм. Шовінізм – це справжнє відчуття домінації та вищості однієї людини, яка відноситься до певної групи, над людиною, яка до цієї групи не належить. Як відомо з історії, німецький шовінізм по відношенню до євреїв був не єдиним прикладом шовінізму у світі.

Те саме можна побачити й на задвірках ідеології СРСР, яка проголошувала всезагальну рівність пролетаріату, а насправді підносила російську національність, створюючи з неї провідний та титульний народ, під який має підпорядковуватись уся сукупність інших національностей у межах радянських республік. Репресії, насильницька асиміляція, задушення національної свідомості, руйнування національних культур – усі ці складові були невід'ємно пов'язані з радянським шовінізмом, метою якого було перетворити індивідуалістичні класи на атомізовані маси.

Таким чином, можна зробити висновок, що антисемітизм, а разом з ним і національний шовінізм є невід'ємною частиною тоталітарного режиму. Обидві складові показали себе як ідейні основи тоталітарного режиму [14, с. 36-44].

У своїй праці Г. Арендт відстоювала думку про те, що два найбільших тоталітарних режими ХХ ст. – нацизм та більшовизм являють собою схожі формації. Схожі вони не тільки за своєю будовою, а й за своїми результатами та причинами виникнення, які криються у історичних передумовах у вигляді спекулятивних концепцій вознесіння певного етносу. Описуючи основи тоталітарних режимів, дослідниця відмічає наступне: «Нацизм і більшовизм зобов'язані пангерманізму та панславізму відповідно, більше, ніж будь-якій іншій ідеології або політичному руху» [14, с. 307]. Таким чином, два найбільших тоталітарних режими мали схожі онтологічні концепції – ідеї, про визначеність

та вознесення певної цивілізаційної категорії як виключно правильної. Якщо у концепції диктатури СРСР подібна риторика носила «латентний» характер та виступала на другорядному плані, то у нацистській Німеччині вона досягла свого апогею, та зайняла почесне місце в основі ідеології третього рейху.

З цих передумов – шовінізму, антисемітизму та ідеї величч однієї народної групи в умовах певних історичних контекстів, виходить наступна головна складова тоталітарного феномену – імперіалізм.

Описуючи ранній імперіалізм, дослідниця відсилає нас до європейської колоніальної політики, якій передували виключно економічні фактори. Під імперіалізмом розуміється колоніальна експансія, продукуюча певний характер мислення, який у потрібних умовах може стати прототипом імперіалізму у тоталітарній системі. Характер мислення про який йде мова, – колоніальний характер – той, який притаманний резиденту в колоніальному утворенні. Людина, яка має такі повноваження вважає себе не просто політичним діячем, така людина відтворює владу – вищий закон, слугуючи вищій силі. З позиції такого управлінця він є творцем нового закону і нового порядку у світі.

Імперіалізм, у результаті продукує дві форми існування людей: натовп та маси. Обидві форми існування суспільства є прикладом «надлишкового» народу – «Тільки там, де величезні маси населення є надлишковими чи дозволяють уникати пагубних результатів депопуляції, взагалі можливо тоталітарне правління, яке не відрізняється від тоталітарного руху» [14, с. 414].

Дослідниця наголошує, що першою за часом появи форма існування суспільства – натовп. Він є побічним продуктом буржуазного світу на стадії імперіалізму. Натовп складається з уламків різних класів і виникає в результаті соціально-політичних катаклізмів, таких як революції чи повстання. Характерними рисами натовпу Г. Арендт називає організованість та героїчний культ [14, с. 172]. Однак як і уламки різних класів, натовп знаходиться поза соціальними зв'язками та політичним представництвом, що неминуче виливається у його дезорганізованість та призводить до тоталітаризму.

Наступною формою існування суспільства стає маса. Маса, як і натовп стає результатом розмивання класів у результаті тяжких політичних та соціальних катаклізмів. На думку української професорки М. М. Рогожі, створення мас є результатом руйнації класових систем. За руйнації, атомізовані індивіди, відірвані від політичного простору, стають масою [46 с. 48]. Саме ці процеси відбулися у першій чверті ХХ ст. у Німеччині та СРСР.

Описуючи цей процес на прикладі конкретних суспільств, Г. Арндт відмічає наступне: «У Німеччині масу утворили люди, які після поразки у світовій війні через політичну апатію виявилися не в змозі об'єднатися в будь-яку організацію. Втрачені звичні соціальні зв'язки, байдужість щодо цивільних обов'язків мас виявилися чутливими до впливу на них вождя, що висунувся з натовпу» [14, с. 224]. Таким чином дослідниця фактично описала процес узурпації влади націонал-соціалістичною робітничою партією Німеччини на чолі з А. Гітлером, який скористався політичною інертністю німецького суспільства. Описуючи вже встановлення суспільства як маси у СРСР, дослідниця тоталітаризму висуває цікаву думку: «...у СРСР процес формування мас відбувався інакше. Масова атомізація індивідів відбулася не в результаті революції, за якої зазнала істотних змін класова структура суспільства, а внаслідок штучно створених Сталіним умов для тотального панування» [14, с. 225]. У цій цитаті дослідниця зробила акцент саме на тоталітарних умовах існування, які були створені штучно за допомогою державного апарату, що допомогло узурпувати владу та створити диктат комуністичної партії. Отже, слід розглядати це питання у сукупності факторів, не відділяючи їх один від одного. Як відомо з історії, обом тоталітарним режимам – нацизму та більшовизму, передували дуже тяжкі катаклізми: кризове післявоєнне становище Німеччини та революції з громадянськими війнами у СРСР відповідно.

Важливим продовженням політики імперіалізму є перетворення суспільств на дезорганізований натовп. Соціальні та політичні катаклізми, які стали найбільш сприятливими умовами для розвитку імперіалізму, неминуче руйнують класову основу суспільства, що перетворює його на атомізовану масу,

яка відрізняється критичною політичною іммобільністю та інерцією, саме це спричиняє розростання тоталітарних режимів.

Останнім стовпом тоталітарного режиму та обов'язковим наступником імперіалізму стає расизм. Расизм формується у ХІХ ст. і стає ідеологічним супроводженням політики імперіалізму. Расизм підкріплює шовіністичні, а особливо імперіалістичні настрої та згуртовує суспільство навколо зовнішнього, або внутрішнього ворога. Свого апогею расизм досяг тільки в одній тоталітарній формації – нацистській Німеччині. Саме у ній він став потужним інструментом розвитку нацистського імперіалізму.

Г. Арендт наголошує: «те, що расизм є головною ідеологічною зброєю імперіалізму, є настільки очевидним, що багато вчених, ніби побоюючись вступити на шлях проголошення банальних істин, вважають за краще хибно тлумачити расизм як певне перебільшення націоналізму. Поза полем зору зазвичай залишаються цінні роботи вчених, особливо французьких, що доводять абсолютно особливу природу расизму та його тенденцію до руйнування національного політичного тіла» [14, с. 232]. Цією позицією дослідниця вказує на те, що вважати расизм похідною від націоналізму є помилковою думкою. Більше того, расизм породжений у результаті імперіалістичних тоталітарних настроїв руйнує національні держави як такі.

У цілому дослідниця розмежовує жорсткий тоталітаризм, що склався у Німеччині та СРСР з автократичним фашизмом, який, наприклад, був в Іспанії за правління Франко. Варто погодитися з думкою Шиманської К. В., яка вивчала філософію антитоталітаризму: «Г. Арендт на прикладі історичної долі єврейської нації демонструє відмінність фашизму від нацизму, зазначаючи, що фашизм в Іспанії був звичайною диктатурою. Тому Франко, наприклад, міг дозволити «своїм» євреям залишитися в живих. Нацизм же як і комунізм є якісно новим феноменом – тоталітарною ідеологією. Тоталітарна ідеологія відрізняється від будь-якої іншої тим, що береться одна теорія – класова, як у комуністів, або расова, як у нацистів, і на ній ґрунтується все: філософія, історія, політика і, навіть, своєрідна теологія» [54, с. 80-81].

Отже, можна зробити висновок про основну концепцію тоталітаризму, яка була представлена у аналізованій праці. Тоталітаризм, за думкою дослідниці, стоїть на трьох стовпах: антисемітизмі, імперіалізмі, у вигляді не тільки загарбницької політики, а й шовінізму та расизмі. Кожен з наступних факторів стає жорстокішим за попередній. Сприяє цьому масова свідомість, яка підминає індивідуальну ініціативу та колективний спротив. Все це посилює тоталітарні рухи, котрі базуються на тотальній вірності й прихильності масового суспільства. Тому тоталітарні вожді завчасно будують фундамент для служіння населення. Вчена як раз вказує на відсутність конкретного змісту в партійних програмах, або просто на ігнорування змісту, якщо він і є. Це дозволяє тоталітаризму трактувати й реалізовувати свою політичну програму шляхом вигідним виключно владі. Г. Арендт застерігала, що тоталітаризм несе серйозну загрозу не лише для свободи та демократії, але й для самих основ людського буття. Вона вважала, що тоталітарні режими здатні знищувати не лише життя людей, але й саму людськість.

Напрацювання найвідомішої дослідниці про тоталітаризм мали значний вплив на політичну філософію та розуміння природи тоталітарних систем. Її висновки й досі залишаються актуальними, допомагаючи нам аналізувати сучасні тоталітарні тенденції та боротися за свободу й людську гідність.

2.2. Будова тоталітаризму в концепції К. Фрідріха та З. Бжезінського

Історія існування режимів, принципи функціонування яких кардинально протилежні принципам демократії, є надзвичайно тривалою. Цим пояснюється постійне зацікавлення дослідників у вивченні причин виникнення таких режимів, тенденцій та можливостей їх трансформації. Також вивчення класичних аргументів щодо тоталітарних небезпек дає можливість зрозуміти складні процеси, що відбуваються в сучасному світі, визначити шляхи протистояння поширенню антидемократичних впливів, ідентифікувати ранні ознаки їх виникнення та вжити заходів щодо їхнього запобігання. До того ж багатьом суспільствам вкрай важливо формувати критичне мислення як основу

для збереження індивідуальної траєкторії політичного розвитку, щоб вдало протистояти маніпуляціям з боку владної пропаганди. І головне, що вивчення класичних концепцій тоталітаризму сприяє можливості вчитися на помилках минулого й помічати відхилення, які все частіше трапляються в країнах перехідного типу.

Відомо, що до класичних різновидів тоталітаризму належать:

- комуністичний тоталітаризм (як штучна форма соціальної інтеграції, заснована на приматі класового підходу, запереченні права на приватну власність, заборону автономії особистості тощо);
- фашизм (який у первісному варіанті італійської ідеократії тяжів до забезпечення національної єдності під владою сильної держави, передбачав синтез концепції нації як цінності та догматизованого принципу справедливості);
- націонал-соціалізм (як синтезований тип ідеократії, який передбачає втілення ідей расизму, шовінізму, зовнішньополітичної експансії) [41, с. 709].

Для деталізації специфічних рис кожного з наведених типів режимів, має сенс розглянути одну з найавторитетніших концепцій, авторами якої є Карл Фрідріха та відомий американський політолог Збігнев Бжезинський. Свій авторський погляд на проблему вони виклали в праці «Тоталітарна диктатура та автократія». Провідною ідеєю тут є теза про те, що тоталітарний режим є результатом індустріального розвитку ХХ ст., який розвивався в мовах інформаційних технологій та засобів широкого впливу на масову свідомість [3, с. 14-19].

Вчені відмовилися дати коротке абстрактне визначення тоталітаризму, тому застосували емпіричний підхід, відповідно до якого тоталітаризм – сукупність принципів, спільних для фашистських режимів і СРСР періоду Й. Сталіна. Це дозволило вченим виділити перелік визначальних ознак, а також ввести до теорії про тоталітаризм позицію про можливість його динамічного розвитку без впровадження системних змін. У новому розумінні, тоталітаризм поставав як повний контроль держави над діяльністю громадян і абсолютна відсутність обмежувальних дій з боку будь-кого над таким контролем. Виділені

риси, дослідники назвали «синдромами тоталітаризму». До них віднесено наступні.

Масову централізовану партію, яка зосереджує уся повнота влади у своїх руках та має монополію на її здійснення. Вчені зазначали, що таку масову партію, як правило, очолює одна людина, а до її складу входить відносно невелика частина населення. Часто така партія організована за ієрархічним принципом, тому стоїть над бюрократичною державною організацією, або тісно з нею пов'язана.

Влада у тоталітарному режимі має особливість організовуватися недемократичними способами. Номенклатура та управлінці зводять її у жорстку вертикаль і замикають на лідері режиму. К. Фрідріх та З. Бжезинський визначили цю особливість спираючись на приклади минулого – подібна система існувала у нацистській Німеччині, там владна вертикаль вибудовувалася в умовах жорстко ієрархізованої однопартійної системи, а замикання найвищого рівня відбувалося на жорстко ідеологізованій особистості – фюрері. Те саме можна побачити і в конструкті владної вертикалі СРСР, де масова партія завжди замикалася на Генеральному секретарі, навколо якого вибудовувався культ особи. Наявність у мас мотивації пошуку вождів, які можуть відновити суспільну стабільність, можна пояснити за допомогою, розглянутої у попередньому розділі психології атомізованої маси. Маса не лише прагне знайти контролюючу силу, але й сама звеличує лідерів. За допомогою такого ірраціонального зв'язку з вождями маса відчуває себе суб'єктом історії. Тому велич вождів маси сприймали як власну велич. Варто відзначити й іншу причину виникнення культу вождів у тоталітарних суспільствах – активне впровадження у свідомість народу за допомогою засобів пропаганди міфів про героїзм вождів. Такий лідер має відчувати настрої маси. У свою чергу, вождь формує маси, хоч вони цього не усвідомлюють [52, с. 88].

Додатковим фактором, який впливає на штучну мобілізацію мас, яка проходить зверху донизу, є офіційна та єдина наскрізна ідеологія. Вона виконує функцію формування певного, єдино правильного світогляду. Ідеологія

фактично стає церковною догмою, яку неможна ставити під сумнів. На думку дослідників, роль головного ідеолога відіграє лідер тоталітарного режиму, який єдиний в змозі змінювати положення ідеології. В свою чергу величезний пропагандистський апарат виконує інформаційну функцію, та ставить собі за завдання донести до широких мас населення основні постулати ідеології таким чином, щоб усі учасники інформаційного простору погодилися з цими положеннями. Інформаційні потоки намагаються доносити усіма існуючими засобами, а в основі згоди має бути віра у провідну ідею.

Попередньою ознакою позначається прагнення режиму щодо абсолютного контролю за інформаційним суспільством, що приводить до регулювання інформаційного простору. Тобто партія отримує монополію на суб'єктивне відображення реальності у підконтрольних їй ЗМІ. Уся сукупність інформаційних носіїв – радіо, газет, новин тощо становиться інструментом у інформаційній пропаганді. Задля посиленого контролю не тільки над інформаційним простором, а й над зворотнім зв'язком суспільства, тоталітарні режими використовують жорстку систему поліцейського контролю. Тоталітарний режим виділяє шалені ресурси задля забезпечення силового контролю над суспільством, в основі якого лежить страх фізичної ліквідації. Дослідники відмічають, що під централізований контроль підпадають збройні сили, які в умовах тоталітарного режиму можуть використовуватись в інтересах правлячої верхівки в тому числі й проти свого народу.

Далі вчені наголошують, що тоталітаризм являє собою режим, який безперервно нарощує потужності задля втручання у приватне життя громадян. Уся сукупність суспільного, приватного, політичного, сімейного та інших життів прагне підпасти під контроль та регуляцію збоку режиму. Тоталітарна держава у цілому виходить з принципу: «Людина для держави, а не держава для людини», перетворюючи окремих індивідів на масу гвинтиків у системі [3, с. 20-21].

Дослідники знову наголошують, що характеристика режиму як «тоталітарного» може відбутися лише за умови притаманності режиму усіх особливостей, що було неможливо в умовах, які склалися до промислових і

технологічних революцій, а тому тоталітарні режими ХХ ст. це не що інше як результат розвитку інформаційних технологій. Проте для К. Фрідріха, тоталітаризм першочергово є результатом розширення політичної арени (*le politique*) та накидання гамівної сорочки ідеології силами поліції чи правлячої партії. Більш ніж будь-який інший автор, він вбачає у завищенні цінності політичного і зв'язуючій властивості ідеології основні витoki тоталітаризму. Інакше кажучи, міцні політичні переконання та ідеологічний фанатизм, що прищпорюються правлінням єдиної партії, завжди стає джерелом тоталітаризму [31].

Окрему увагу в роботах вчених займає розмежування тоталітарних систем та звичайних диктатур. На думку К. Фрідріха та З. Бжезинського, тоталітарні системи якісно відрізняються від інших форм автократичної влади – традиційних диктатур. Українські вчені – Лемак В. В., Попович Т. П. додають, що тоталітаризм – це цілісна система необмеженої влади партійної еліти для здійснення загальної соціальної революції в умовах «єдиної думки» населення. Панівна ідеологія повністю відкидає попередню форму суспільного устрою. На базі проголошених керівництвом ідеологічних принципів відбувається «перебудова» суспільства та людини. Абсолютистський характер ідеології звільняє лідерів тоталітарного режиму від усіляких морально-традиційних та правових обмежень їхньої влади, а самі вони вважають себе вправі вживати будь-які крайні заходи задля здійснення ідеологічних цілей. Здійснюється терористична політика щодо власного народу. Державні та партійні органи керують соціально-економічним, політичним та духовним життям суспільства [44, с. 57]. Таким чином ми бачимо, що диктатура в умовах тоталітарного режиму є набагато жорстокішою ніж диктатура, наприклад, у авторитарних режимах.

Отже, дослідивши основні аргументи концепції тоталітаризму К. Фрідріха та Зб. Бжезинського, можна визначити наступне. Тоталітаризм являє собою результат науково-технічного прогресу ХХ ст., в умовах якого розвивалися технології масового впливу. Саме через цей фактор тоталітарним режимам вдалося активно закріпитися на посткризовому ґрунті у деяких країнах Європи,

Азії та СРСР. Він як політична реальність виникає спочатку в Євразії – СРСР, згодом в Європі – Німеччина, Італія та врешті, як азіатське явище – Китай, Північна Корея, Японія, В'єтнам, Кампучія (Камбоджа). Протягом ХХ ст. тоталітарні держави виступали в кількох моделях: комунізм, нацизм, фашизм. Ознаками тоталітаризму вчені визначили:

- розгорнуту ідеологію, яка заснована на категоричному неприйнятті існуючого суспільства і прагненні завоювати світ заради побудови нового суспільства;
- єдину масову партію на чолі з диктатором;
- систему терористичного поліцейського контролю, який спрямований не лише проти «ворогів» режиму, але також проти населення;
- технологічно обумовлений і майже всеосяжний контроль партії та її відданих кадрів над усіма засобами масової комунікації – пресою, радіо, кіно;
- повний контроль над усіма збройними силами;
- централізований контроль і керівництво всією економікою та громадськими організаціями і групами інтересів.

Тоталітаризм треба розглядати як соціальну систему, суспільно-політичний та соціально-економічний лад, і як ідеологію. Більш того, не можна не погодитися з тією частиною вчених, які вважають, що тоталітаризм – результат розвитку усієї історії людства, починаючи з появи деспотичних режимів [30]. Проте реальні умови для формування тоталітарних режимів, все ж таки, з'явилися лише на початку ХХ ст. з переростанням традиційного суспільства в індустріальне, з розвиненням його виробничих сил та НТР, виникненням та розвитком загальної кризи індустріального суспільства.

2.3 Тоталітаризм як протиставлення демократії Р. Арона

Французький соціолог, політолог, філософ і публіцист, один із авторів концепцій індустріального суспільства та деідеологізації, прихильник лібералізму, ідейний противник марксизму і комунізму – Реймон Арон, який у

своїй роботі «Демократія і тоталітаризм» розглянув тоталітаризм зі сторони його антидемократичних проявів та обґрунтував основні відмінності між ними.

Особливу увагу дослідник приділяв терору, вказуючи на те, що це інструмент, яким в умовах тоталітарного суспільства намагаються вирішити не тільки посткризові проблеми, а й намагаються укорінити його, щоб сформувати традицію сприйняття насилля наступним поколінням. У цьому контексті він зазначає «...якби такий терор був революційним, він здався б цілком звичайною справою, але він обрушився не тільки на справжніх чи можливих супротивників, але і на тих, хто був вірний режиму, років через двадцять після здобуття більшовиками влади» [15, с. 109].

Тоталітаризм, на думку автора, виникає в ситуації, яка дозволяє одній конкретній політичній силі проводити у життя монопольну владу. У історичному контексті Р. Арон звертає увагу на абсолютизм правлячої партії, яка пов'язана з самою ідеологією більшовицького режиму: «...у радянському режимі виняткове становище партії та ідеології пов'язане з сутністю більшовизму, його революційної спрямованістю» [15, с. 110]. Централізація засобів насилля є закономірним результатом монополізації ресурсів провідною політичною силою.

Проте, вчений відзначає, що функціонування та домінація однієї партії ще не означає, що режим за таких умов обов'язково є тоталітарним, вказуючи на те, що у ХХ ст. існує досвід однопартійних режимів, які не стали тоталітарними та не створили всепоглинаючу ідеологію. Отже, навіть в умовах однопартійного правління у нетоталітарній системі, управлінець є підзвітним та відповідає перед своїм електоратом, що суттєво відрізняє демократію від тоталітаризму.

Подібно до Г. Арндт, Р. Арон відрізняє тоталітарні режими Німеччини та СРСР від фашистського тоталітаризму в Італії, вказуючи на той факт, що однопартійний режим італійського фашизму ніколи не характеризувався надлишковою ідеологізацією, на відміну від революційного партійного режиму СРСР та жорстко ідеологізованістю гітлеризму у Третньому Рейху. У революційних партіях завжди є спільні риси, які приводять до тоталітаризму –

масштабність, радикальність позиції та вибір найбільш крайніх засобів для здійснення управління [15, с. 111]. Саме ці риси можна знайти в формах управління Німеччини гітлерівських часів та у СРСР протягом майже всього періоду його існування. В основі цих методів лежала політика всеосяжності та неперебірливості методів управління, які неминуче призводили до масових репресій, винищення цілих класів та великої соціальної смуті, відголоски якої відчуються дотепер.

Як образно висловлюється вітчизняний історик М. Попович в контексті аналізу радянського варіанту тоталітаризму «суть сталінського режиму зводиться врешті-решт до терору, і ідеологічний тиск та контроль – прояв цього терору. Безпідставні арешти, катування, розстріли, духовні тортури були знаряддям підтримування атмосфери жаху і непевності. Репресовані люди і заборонені твори офіційно не існували, їх не згадували, суспільство жило парадним і прикрашеним життям, але і до святкового карнавалу «країни переможного соціалізму» долітав сморід «зони», «нижнього світу». Але так було потрібно, щоб кожен пам'ятав про небезпеку» [43, с. 621].

Р. Арон проводить чіткі паралелі між двома проєктами тоталітаризму, розвінчуючи аргументи тих, хто намагається розділити тоталітарні режими СРСР та Третього Рейху за допомогою пошуку принципових відмінностей між ними.

Спочатку автор заперечує аргумент про те, що соціальна база обох масових політичних партій несе великий вплив на характер самої партій. В рещті-решт методи партій у здійсненні політики залишаються одними й тими самими.

Наступним контраргументом тут стає спростування того факту, що націонал-соціалізм є «напарником» капіталізму. Вчений вказує на те, що не дивлячись на досвід німецьких капіталістів у допомозі та фінансуванні гітлерівського режиму, останній узурпував ресурси великих промисловців, та майже усі тримачі великої кількості капіталу зрештою перешли в опозицію до режиму. Заключним аргументом стає тезис, що не дивлячись на те, що обидва тоталітарних режими є жорстокими ворогами – де усунення опонента це

звичайна справа, конкуренція між ними сприяє посиленню їх потенціалу [41, с. 111]. Акцентування уваги на початкових відмінностях ідеологій – це відводити погляд від кореню проблеми, а саме від методів, які використовують обидва режими в управлінні. Дослідники радянського тоталітаризму це підтверджують: «...радянський режим культивував ворожість до гуманізму, інтелігентності та інтелігенції, розраховуючи на ненависть малоосвічених кар'єристів, піднятих режимом з соціальних низів, до незрозумілих та ворожих їм здобутків культури. Антисемітизм, підозри щодо «прихованого єврейства» усіяких «розумників» якнайбільше пасували для цієї ідеології. Комуністичний тоталітаризм швидко прямував до фашизму. Це особливо ясно видно на прикладах ідеологічних погромів у природничих науках» [43, с. 623].

Тоталітарним режим може вважатися за умови, якщо держава та партія «поглинають» індивіда нав'язуючи йому власну ідеологію. Тому Р. Арон виділяє однією з головних рис тоталітаризму монополію однієї обов'язкової ідеології, яка претендує на єдино правильну та істину. Для розповсюдження своїх наративів тоталітарний режим використовує широку мережу підконтрольних ЗМІ.

Особливу увагу Р. Арон приділяє так званому «втручанні особистості». Він послідовно розкриває свою думку, наголошуючи, що для реалізації однопартійності, моноідеології та терору обов'язково потрібен фактор унікальної постаті: «Те саме відноситься і до Радянського Союзу: зрозуміло, як режим скотився до явищ, які я вивчаю, але, як би не було Й. Сталіна, крайні форми ідеологічного марення, поліцейський терор, можливо, зовсім би не проявилися» [15, с. 114]. Те саме автор відзначає і у випадку з гітлерівською Німеччиною, яка по мірі укріплення тоталітарного режиму «гітлеризувалася».

Тоталітарний режим врешті решт проголошує своє прагнення контролювати усі аспекти життя громадян. За думкою політолога, політика держави невіддільна від провідної ідеології, а тому економіка, господарське життя, приватна та професійна діяльність підпорядковуються тоталітарній державі. Економіка стає централізованою та починає обслуговувати не стільки

громадян, скільки інтереси політичної партії, у тому числі інтереси у пригніченні суспільства за допомогою силових методів. Кожна дія, яка суперечить ідеології режиму активізує його насильницькі методи і лише посилює поліцейський контроль за суспільством.

Як слушно зазначає А. Калініна: «...режим тоталітарного характеру здійснює активну декласацію суспільства. Суспільство з організму перетворюється на механізм, довільно сконструйований владними структурами, тобто на один з варіантів масового суспільства. Руйнуючи всі його органічні зв'язки, відчужуючи виробників від власності та влади, цей режим кожного індивіда підключає до соціальної системи поза горизонтальними чи будь-якими несанкціонованими зв'язками» [29, с. 269]. Не можна з цим не погодитись, адже в тоталітарній риториці йдеться не про соціологічне розуміння класу як соціальні групи із певними об'єктивними характеристиками, обсягом власності та доходів, рівнем освіти, культурними паттернами, політичними інтересами та органічними зв'язками, органічна соціальна спільнота, дійсно підмінюється загальною абстрактною категорією, призводить до граничного спрощення суспільства, теж саме характерно й для расистсько-нацистської ідеології або фашизму, де історичні сталі соціальні спільноти брюгерів, кваліфікованих робітників, науковців розчиняються в абстрактних уявлених спільнотах нації-держави або арійської раси.

Таким чином, Р. Арон робить висновок, що режим може вважатися тоталітарним, якщо він прагне перебудувати існуючий порядок згідно з провідною ідеологією, зосередивши абсолютну владу у своїх руках. Проте дослідник звертає увагу на те, що обидва режими, при всій схожості методів здійснення влади створюють дві абсолютно різних утопічних мети. У цьому контексті доречним було б привести цілепокладання, яке автор закріплює за тоталітарними системами Німеччини та СРСР: «мета націонал-соціалістичної партії полягала в тому, щоб перекроїти расову карту Європи, знищивши цілі народи, названі нижчими, і забезпечити перемогу народу, який вважав себе вищим. То був час терору, і передбачати його було ще важче, ніж терор, що

припав на радянських громадян, цілі якого були зовсім іншими. Мета терору в СРСР – створення суспільства, що повністю відповідає певному ідеалу, тоді як для А. Гітлера винищення було важливо саме по собі...» [15, с. 117].

Основне протиставлення тоталітаризму демократії виразилося й у розділі роботи, який присвячений аналізу конституційного порядку. Тут Р. Арон наводить приклад радянської конституції. Вона дискримінувала деякі соціальні верстви у різних сферах життя. Так, згідно з конституцією у радянській державі, з'явилися групи «лишенців», які були позбавлені будь-якого виборчого права. До них відносились: купці, священники, поміщики та куркулі (лишенець – неофіційна назва громадянина РРФСР, позбавленого виборчих прав у 1918-1936 рр. згідно з Конституціями РРФСР 1918 та 1925 років. Обмеження в правах було обумовлено заходами соціального поділу для того, щоб забезпечити провідну роль робітничого класу та колишніх «експлуатованих верств населення» у створюваному соціалістичному суспільстві). Отже, в умовах тоталітарного режиму влада створювала нормативні умови для легалізації своїх методів та засобів управління і, звісно, це є абсолютно іншим шляхом розвитку конституціоналізму [15, с. 94]. Таку ж саму основу отримала Конституція 1936 року, яка на папері проголошувала увесь спектр громадянських прав та свобод, а на практиці останніми суспільство не володіло. Права, гарантовані цією конституцією, могли бути порушені «в інтересах трудового класу», фактично проголошуючи, що КППС в змозі діяти у своїх інтересах усупереч конституції. Дослідник намагався довести, що навіть відверто тоталітарні режими потребували хоч й імітованої, але легалізації, використовуючи для цього демократичні інструменти.

Таким чином можна зробити висновок, що тоталітаризм це абсолютно полярна від демократії система. У своїй праці Р. Арон комплексно дослідив основні риси тоталітаризму – однопартійна система; єдина державна ідеологія; монополія на інформацію; державна економіка; ідеологічний та силовий терор. Він провів порівняльний аналіз та дійшов висновку, що нацистська Німеччина, СРСР та фашистська Італія, при всіх своїх видимих відмінностях, є гнітючими

тоталітарними режимами, тому ніколи б не змогли трансформуватися в демократії.

Висновки до другого розділу

Підсумовуючи розвідки другого розділу, можна зробити висновок, що тоталітаризм є комплексним політичним явищем, яким займалися ряд науковців. Основним консенсусом вчених, твори яких використовувалися у роботі, є визначення тоталітаризму як антилюдської та найжорстокішої парадигми політичного розвитку людства, в основі якої лежать кризові та постреволуційні потреби, масовий шовінізм та возвеличення одного певного етносу над іншим.

Г. Арендт характеризує думка про те, що тоталітаризм є новою формою політичного панування, яка руйнує традиційні суспільні форми і інститути. Вона виділяє три основні складові, які призводять до виникнення та зміцнення тоталітарних режимів – антисемітизм, імперіалізм та расизм. Зб. Бжезинський разом з К. Фрідріхом розвинули ідею, що тоталітаризм є продуктом індустріального розвитку ХХ ст., що розвивався в умовах інформаційних технологій та засобів масового впливу. Вони виділили ключові ознаки тоталітаризму включаючи централізовану партію, контроль над засобами масової інформації, систему терору та контроль над економікою. А Р. Арон наполягав на відмінності тоталітаризму від інших форм авторитаризму. Вчений визначив його як систему в якій одна партія монополізує політичну владу та використовує ідеологічну доктрину для легітимізації свого панування.

Таким чином, праці цих видатних дослідників доповнюють одна одну, пропонують комплексний погляд на природу тоталітаризму. Г. Арендт підкреслює історичні та ідеологічні корені, Зб. Бжезинський та К. Фрідріх акцентують на структурних елементах і динаміці розвитку, а Р. Арон виділяє роль ідеології та пропаганди. Всі вони погоджуються, що тоталітаризм є однією з найсерйозніших загроз для людства, руйнуючи свободу, права та гідність людей.

РОЗДІЛ 3

СПЕЦИФІКА ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ НОВОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

3.1. Політико-правові ознаки неототалітаризму

Неототалізм, як політико-правова концепція, визначається як поєднання елементів традиційного тоталітаризму та сучасних політичних практик. Він відрізняється від класичного тоталітаризму завдяки своїй здатності адаптуватися до змін суспільних норм і потреб. Г. Арент зазначає, що тоталітарні режими приймають систему цінностей, яка відрізняється від усіх інших настільки, що навіть звичайні категорії моралі, традицій, справедливості або здорового глузду не можуть пояснити їхню поведінку або дати їй оцінку [14].

Як специфічний світогляд неототалітаризм являє собою «комплекс установок, заснований на посиленні крайніх правих і частково крайніх лівих тенденцій розвитку суспільства (насамперед західного, а також російського й українського), наляканого загрозами мігрантів, війною та невизначеністю» [14, с. 83]. Водночас радикалізована картина світу, притаманна неототалітарній свідомості, поєднує риси трьох цивілізаційних моделей – із моделі аграрного суспільства запозичений романтичний етноцентризм, або націоналізм; із моделі індустріального суспільства запозичений імперіалістичний ідеологічний дискурс – у русі панамериканізму, панславізму тощо; з моделі постіндустріального суспільства привнесені такі риси, як плюральність, релятивність, розсіяність, фрагментація, автономізація. У такій політичній системі центр влади переходить від локальних політиків національних держав до глобального віртуального простору [28, с. 39].

Не можна не погодитися з А. Калиніною, яка слушно вважає, що неототалітарні тенденції в соціумі, в індивідуальній і колективній свідомості людей сприяють встановленню псевдодемократій [30, с. 286]. Останні являють собою суміш рис демократичних і недемократичних політичних режимів – збільшення впливу апарату й бюрократії; «стирання» людської індивідуальності, яка є соціально-політичною деперсоналізацією, що призводить до повної

однорідності, уніфікованості й однаковості всіх громадян держави, а для масового суспільства псевдомократій притаманні такі соціально-психологічні характеристики: прагнення самоусунути від розв'язання проблем, позбавитися необхідності нести відповідальність та ухвалювати рішення; конформність, некритичність тощо [49, с. 76]

Отже, на сучасному етапі цивілізаційного розвитку відбувається трансформація класичної демократії в бік посилення неототалітарних тенденцій. Висловлюються навіть думки про утворення тоталітарних демократій, які викликають перенасичення інформацією, найчастіше сумнівного або навіть відверто брехливого характеру, соціальний інфантилізм і байдужість, правовий нігілізм та абсентеїзм. Також у сучасному контексті спостерігається перехід від «дисциплінарного суспільства», де меншість контролювала більшість через бюрократичні апарати зверху вниз, до «суспільства контролю», де більшість контролює меншість знизу вгору, а також взаємного контролю на рівні приватного життя завдяки тотальній прозорості інформаційних технологій [16, с. 496].

За словами української дослідниці Є. Більченко, новий тоталітаризм є неомодерним «повстанням мас» у вигляді віртуального тероризму «глобального села». Віртуальний тероризм демонструє, що цензура знизу часто виявляється не в примусі, а в самоцензурі, коли людина бреше сама собі через страх перед правдою. Неототалітаризм формується за законами глобальної культури, а не класичного модерну. Маси, які намагаються впливати на суспільство через Інтернет-технології є скупченням індивідів, що перебувають у стані глибокої фрустрації, викликаній трагічною диференціацією населення планети. Розрив відносин між капіталом і працею, характерний для глобалізму, супроводжується радикальною поляризацією світу [18, с. 85].

Також ознакою неототалітаризму є експлуатація націоналізму та інших форм етнічної чи релігійної ідентичності для підтримки режиму. Це досягається за допомогою пропаганди та маніпуляції масовою свідомістю, щоб створити відчуття належності до певної групи. Відповідно, якщо індивіди не належать до

цієї групи, вони вважаються «іншими» і стають об'єктами ненависті та дискримінації.

Неототалітаризм пов'язаний з трендом ворожості до «інших». Цей тренд використовується для консолідації влади та згуртування суспільства навколо спільної ворожості. Іншими словами, влада використовує страх перед «іншими» для підтримки своїх політичних інтересів.

Іншим важливим аспектом нового тоталітаризму є феномен «інагенства» як оновленої самоізоляції. Це означає, що влада намагається створити ілюзію, що суспільство відчуває себе замкнутим і нездатним взаємодіяти з іншими культурами та цивілізаціями. Так правлячий клас зміцнює свою владу та підтримку, оскільки люди сприймають себе як частину замкнутої системи. Найкращим прикладом системи, яка має сукупність цих ознак, є сучасна Росія, яка підпадає під теоретичні ознаки неототалітарного режиму. Український політолог О. Ліснічук, аналізуючи неототалітарні тенденції Росії відзначає: «...російський тоталітаризм відрізняється від тоталітарних прецедентів ХХ століття. Сьогодні в Росії не йдеться про ідеологічну індоктринацію, ідеократію, навпаки, там запозичують дуже різні ідеологеми, різні доктрини. Ці запозичення виконують переважно інструментальну функцію – слугують зміцненню самого режиму та просуванню його прагматичних цілей. Інакше виглядає і така особливість попередніх тоталітарних форм, як культ особистості. Культ Путіна як лідера, керівника країни тримається в Росії на так званій синтетичній харизмі, яка не відповідає класичним типам чи комбінаціям, відомим для режимів такого ґатунку. Власне, її основою є використання технологій впливу на масову свідомість і політичний процес. Пропаганда й інформаційно-психологічний вплив спрямовані в Росії не лише на свої базові цілі, а й на конструювання нової політичної та соціальної реальності. І це теж один зі способів насилля, який використовує цей режим. Але насилля не прямого, не фізичного, а культурного, інформаційного. Насилля, за якого просто не лишається інших альтернатив, а утверджується якесь одне бачення. І в такий спосіб для Путіна створили образ надзвичайно мудрого правителя, провидця, комбінатора, майстра політичної гри

як усередині країни, так і на міжнародному рівні. Одне з найбільших досягнень: ті, на кого було спрямовано вплив, сприйняли цей культ, повірили в нього, зробили його реальністю» [50]. На думку вченого саме це є одночасно і характерною рисою, й Ахіллесовою п'ятою нового типу російського тоталітарного режиму. Ця технологічна медійна гра в Путіна та псевдопутіна може обернутися кризою довіри.

Ще одна заувага: на відміну від попередніх тоталітарних форм, які здобували владу й одразу радикалізувалися, використовуючи апарат насилля, індоктринації, знищуючи ворогів, російський тоталітаризм проростав повільно, він зміцнювався і постав уже після повномасштабного вторгнення в Україну. В Росії цей режим працює, доки він ставить нові завдання, доки зберігається висхідна лінія агресії. Зменшення ескалації може стати серйозним викликом для нього [50].

Варто зазначити, що такий рух, така еволюція в бік тоталітаризму нового типу можлива не тільки в Росії. Вочевидь, цей тренд суттєво визначатиме велике протистояння, яке іноді ще називають Третьою чи наступною світовою війною.

У розвиток теми варто освітити думку українського професора – Кривошеїна В. В, який вважає, що неототалітаризм, як інформаційний або комунікаційний тоталітаризм, є продуктом руйнування традиційних комунікаційних структур, які колись обмежували можливості маніпулятивного впливу ЗМІ та формування громадської думки. Його сутність полягає у виробленні моральних і ціннісних полюсів у суспільстві, що часто визначаються споживанням, прагненням досягнення високого соціального статусу та успіху. Ці цінності, нав'язані рекламою та іншими засобами, стають основою «політичної релігії» інформаційного тоталітаризму. Це включає розвиток поведінкових наук для управління політичною поведінкою громадян, комунікаційну революцію для контролю масової свідомості, глобалізацію, яка дає можливість встановлення контролю «великими державами», загострення екологічних та сировинних проблем, а також ослаблення робочого та демократичного рухів [37, с. 42].

Незважаючи на свої регіональні особливості, наприклад, США, Китай, арабський світ, країни пострадянського простору, неототалітаризм можна схарактеризувати наступними суттєвими ознаками:

- редукцією загальнолюдських цінностей до корпоративної (вузькогрупової) аксіології;
- «асиметричною взаємозалежністю» та несправедливим розподілом ресурсів, який є прямим наслідком співпраці з міжнародними кредитними організаціями;
- активізацією діяльності реваншистські налаштованих етнокультурних рухів;
- поширенням попкультури й різноманітних симулятивних практик;
- створенням гібридних культурних форм і кордонів країн, розмиванням і дифузією (феномен так званих «сірих зон»);
- маніпулюванням масовою свідомістю за допомогою медіа за умови збереження зовнішньо демократичного порядку [18, с. 83–84].

Український вчений Гадяцький В. І. в статті «Подолання тоталітаризму», зазначає, що головною ознакою нового тоталітаризму є те, що він набуває рис олігархії. Олігархія ближче, вигідніше правлячому класу, вона не пориває зі спадщиною старого тоталітаризму, хоча публічно може видавати відмову від нього. Тому номенклатурно-кримінальний псевдолібералізм стає ідейно-пропагандистською основою легалізації корупційних та тіньових капіталів, розграбування держвласності під гаслом приватизації.

Також видимою стає брак організованої масової боротьби, її причиною є відсутність справжньої демократизації суспільства, замість чого відбувається модернізація тоталітаризму оновленої форми. Вчений зазначає, що породження сучасного олігархічного капіталізму є штучним, оновленим варіантом старого тоталітаризму, як результат його дезінтеграції, подрібнення, модернізації. Він має не ринкове походження, а адміністративно-бюрократичне – сприяння корумпованих чиновників і тоталітарної держави. В неототалітарно-клановому суспільстві на зміну тотальному контролю з боку держави приходять тотальний контроль з боку кланово-корпоративних структур.

Таким чином, до ознак неототалітаризму Гадяцький В. І. [19] відносить:

- захоплення держвласності номенклатурно-кримінальними структурами під приводом приватизації;
- авторитарні тенденції у політиці, виродження виборів до фарсу;
- монополізація ЗМІ в руках олігархів;
- маніпулятивна система впливу на громадян;
- невивплата зарплат;
- багатотисячна кількість в'язнів, тортури в правоохоронній системі;
- тотальна корумпованість політичного і суспільного життя;
- фактична відсутність суддівської влади;
- контроль над особистістю з допомогою нових інформаційних політтехнологій та технічних засобів;
- маргіналізація суспільства в результаті розвалу виробництва;
- масова люмпенізацією внаслідок номенклатурно-кримінального реформування соціуму;
- криза ідеології, культури, віри.

Основа тоталітаризму – людина без власності, що робить її економічно залежною. Але наявність приватної власності в її мафіозно-монопольній формі не змінює справи, не виводить за межі тоталітаризму, а тільки змінює його форму. Подолання тоталітаризму повинно бути дійсним, а не зовнішнім. Якщо у більшості людей нема власності, то нема й свободи, а, отже, зберігається перетворена форма тотального контролю над особистістю – з боку держави або тінювих структур. Телебачення доби неототалітаризму – елемент тотальності. Десятки жагучих суспільних проблем ігноруються. Брехня – атрибут тоталітаризму, різновид ідейного насильства [19].

Таким чином варто зазначити, що неототалітарні прояви залишаються значущою сучасною проблемою, що потребує уваги та відповідних заходів для їх протидії в демократичних суспільствах. Вкрай важливо зберегти основні цінності демократії, свободи та громадянських прав, а це вимагає серйозного обговорення та рішучих дій з боку громадянського суспільства, політичних лідерів і міжнародних організацій. Сучасний тоталітаризм змінюється, щоб

підлаштуватися під реалії. Він формується за законами глобальної культури, а не класичного модерну й поєднує у собі класичні риси ксенофобії, розподілення на «свій-чужий» з цифровізацією та використовує недоліки процесу глобалізації.

3.2. Неототалітаризм як продукт інституціоналізації гібридних демократій

У сучасному політичному контексті при дослідженні явища неототалітаризму на перший план виходить поняття гібридна демократія. Нині спостерігається перетворення класичної демократії у напрямку посилення неототалітарних тенденцій.

Для України це є вкрай актуальною проблемою, оскільки тенденція усталення імітованої демократії ґрунтується передусім на високій недовірі до політичних інститутів, низькій політичній та правовій свідомості населення та державній системі, яка не встигла сформувати ефективні політичні структури тому що знаходилася в процесі демократичного транзиту. А через агресію Росії змушена зазнавати колосальних економічних та демографічних викликів, які в перспективі значно погіршать статус крихких демократичних здобутків попереднього етапу розвитку нашої держави.

Несталі гібридні псевдодемократії мають загрозу швидкого переходу до неототалітаризму. На думку С. Гантінгтона [4] такі режими є своєрідними «напівзбудованими будинками» на шляху до демократії. Вони є нестабільними, бо відбивають «тенденцією коливання» між двома протилежними полюсами – демократією і диктатурою, слабкістю держави, її низькими економічними показниками в поєднанні з високим рівнем «політичного безладу». А наявність поділу усередині населення стосовно ідеологічних орієнтацій тільки посилює нестабільність. Саме тому політичний клас намагається взяти під контроль основні процеси, узурпує право на владу, правду й посилює тиск на опозицію та інші канали інформації.

Також сучасні напідемократії характеризуються перенасиченням інформацією, яка часто є сумнівної або навіть відверто брехливої природи,

соціальним інфантілізмом та байдужістю громадян, правовим нігілізмом та абсентеїзмом.

Поняття тоталітарної демократії вперше було введено Д. Талмоном у 1952 році і подальше його розроблення відбулося за участю В. Ендгала. У загальному розумінні, тоталітарна демократія є формою політичного режиму, де хоча і існують формальні демократичні закони та дотримання всіх виборчих правил і процедур, участь громадянського суспільства в управлінні державою та їх вплив на владу фактично відсутні або мінімальні. Тоталітарна демократія, як правило, має псевдоплюралістичну політичну систему, де вся влада у домінуючій партії [11]. Отже, у політичному контексті неототалітаризм проявляє ознаки імітаційного політичного устрою, що базується на недемократичних механізмах, прихованих за демократичними масками.

Імітаційна демократія – це характеристика будь-якого недемократичного режиму, який змушений зберігати та демонструвати світові якісь форми без змісту демократичних інститутів. Імітаційна демократія була присутньою навіть у тоталітарних режимах. Наприклад, за часів Радянського Союзу періоду керівництва Й. Сталіна була Верховна Рада. Також за часів Рейху був Рейхстаг, який від 1943 року не скликався для засідання, але був, начебто представницьким органом, з головоючим Германом Герінгом. Отже, абсолютно недемократичні режими вдаються до форм демократичних інститутів з тим, щоб мати не той вигляд, чим вони є насправді [48].

Гібридним демократіям притаманні такі базові ознаки:

- справжнє схвалення більшості громадян. Люди дійсно голосують за свого лідера, і це голосування забезпечується пропагандою. Якщо у тоталітарних режимах 80% успіху забезпечувалося репресіями і 20% – пропагандою, то у неототалітарних пропорції зворотні: 20% – це репресії і 80% – пропаганда;
- активне застосування цифрових технологій. Будь-яка людина у сучасному суспільстві залишає масу електронних «слідів», і, таким чином, стає суттєво більш вразливою та більш підконтрольною;

– заохочення міграції. Якщо за умови класичного тоталітаризму неможна було виїхати, бо існувала залізна завіса, то гібридні й неототалітарні режими, навпаки, «вичавлюють» еліту. Це призводить до її деградації, внаслідок чого від еліти залишаються угруповання-прихильники діючого лідера, його друзі, родичі тощо.

Нині існує безліч варіацій імітаційних або гібридних політичних систем, в яких можна виявити неототалітарні тенденції. Один з таких гібридних режимів має назву тоталітарна демократія. Про нього писали Дж. Талмон та В. Ендгал [30]. У цьому режимі існують формальні демократичні закони, виборчі правила та процедури, громадянське суспільство, проте це є фікцією, яка маскує справжню узурпаторську політику влади. Тоталітарна демократія, як правило, має псевдоплюралістичну політичну систему, де реальна влада знаходиться у провладних сил.

В. Меркель та А. Круассан виокремили три типи новітніх демократій, які тяжіють до неототалітаризму і по суті є гібридними політичними режимами:

– «анклавна демократія», яка базується на владі певних груп, таких як військові, мілітаризовані рухи або корпорації, які встановлюють вето й перешкоджають демократично обраним представникам народу у доступі до певних політичних сфер. «Анклав» перебирає управління окремими сегментами або сферами на себе. В таких режимах значно гальмується ухвалення рішень демократичними інститутами й посилюються тіньові політичні процеси.

– «неліберальна демократія», являє собою порушення принципу верховенства права у таких сферах як сфера громадянських свобод, де обмежується свобода слова, інформації та асоціацій, що призводить до пошкодження основних прав і свобод громадян, сфера взаємовідносин між громадянами та державою, де порушується принцип рівного доступу до суду, рівність перед законом та право на захист для меншин;

– «ексклюзивна демократія», яка порушує принципи загальних, вільних та чесних виборів, обмежуючи активне й пасивне виборче право, коли один або декілька сегментів всіх дорослих громадян виключаються із загального

виборчого права. Це обмеження виборчого права може мати різні форми: формальні обмеження на підставі раси, статі, етнічної та релігійної належності, майнового статусу або політичної ідентифікації; формальні обмеження на підставі законів, що обмежують діяльність політичних партій; фактичні обмеження через соціальний та/або політичний тиск за допомогою формальних та неформальних силових структур [8].

Також дослідники пропанують новий тип гібридної демократії до переліку – делегативну демократію. Ця форма порушує горизонтальну підзвітність демократичної влади. Основним недоліком є те, що вона руйнує систему стримувань та противаг, які забезпечують збалансоване політичне представництво. У цьому випадку виконавча влада переважає над законодавчими органами, а судові органи майже не контролюють виконавчі структури. Уряд, під керівництвом харизматичного лідера, обходить парламент, порушуючи конституцію та часто регулюючи суспільні відносини декретами. Необрані народом особи отримують повноваження влади [35].

Американський політолог Т. Карозерс [32]. у роботі «Кінець парадигми транзиту» запропонував два види гібридні режими.

Режим із синдромом слабкого плюралізму. Його ознаками є:

- регулярне проведення виборів;
- високий рівень політичної конкуренції між політичними елітами;
- слабка політична участь громадян;
- висока корумпованість політичних еліт.

На думку Т. Карозерса, такий тип гібридного режиму притаманний для низки держав Східної Європи, таких як Україна, Грузія, Молдова, Албанія; Латинської Америки: Нікарагуа, Еквадор; Азії: Непал, Таїланд. У країнах, де переважає «режим із синдромом слабкого плюралізму», зазвичай існує відносна політична свобода, регулярно проводяться вибори й відбувається зміна влади, проте жодних позитивних змін не відбувається. Незважаючи на ці ознаки, демократія залишається поверховою та проблематичною. Політична участь обмежується електоральними процесами. Політичні еліти сильно корумповані й

неефективні у сфері державного управління. Чергуючись при владі, вони тільки спекулюють на її проблемах, не вирішуючи жодної з них. Держава залишається незмінно слабкою. Економічна політика часто погано продумується й виконується, що призводить до негативних або навіть катастрофічних результатів. Соціальні та політичні реформи, які декларуються, не здатні досягти прогресу у вирішенні більшості проблем, що стоять перед країною.

Режим із синдромом домінуючої влади. Основними характеристиками такого режиму є:

- наявність зовнішніх атрибутів демократії (вибори, політичні права і свободи);
- слабкість опозиції;
- відсутність політичних меж між державою й партією влади (усі державні ресурси сконцентровані владною партією).

Країни із цим типом гібридного режиму мають обмежений, але реальний політичний простір, певну конкуренцію влади з опозицією. При цьому в політичній системі домінує політична партія, клан чи сім'я, що практично нівелює розвиток демократії чи зміну влади. На відміну від країн із синдромом слабого плюралізму, ключова політична проблема – відсутність розмежування між державою та правлячою партією. Головні атрибути державної влади: фінанси, робочі місця, публічна інформація (через державні ЗМІ) і силовий блок – поступово концентруються в руках правлячої партії – лідера, сім'ї. Судова влада, як правило, перебуває в залежному становищі і є частиною монополії влади. Ефективну опозицію режиму пов'язують із групами громадянського суспільства, які зазвичай являють собою слабо структуровані громадські організації та незалежні ЗМІ, що часто фінансуються західними донорами [32, с. 50-51].

Змагальний авторитаризм – різновид гібридного політичного режиму, характеризується тим, що в ньому існують формальні демократичні інститути й опозиція, але при цьому інститути працюють погано, правила гри часто змінюються на користь правлячої групи, яка володіє істотними ресурсами.

Авторами цього різновиду є вищезгадані С. Левітські та Л. Вей. Науковці описують його так: «вибори проводяться регулярно й загалом вільні від масових фальсифікацій, але при цьому інкубенти, як правило, зловживають адміністративним ресурсом, обмежують доступ опозиції до ЗМІ й в окремих випадках можуть маніпулювати результатами виборів» [7, с. 54]. Автори, підсумовуючи, наголошують, що такий політичний режим не є демократією. Водночас необхідно відзначити, що елементи чистого авторитаризму, за винятком обмеження доступу до ЗМІ, застосовуються в таких режимах рідко й вибірково, як правило, тільки за умови реальної загрози для чинної влади.

Отже до інституціоналізованих ознак гібридних режимів можна віднести:

- наявність зовнішніх атрибутів демократії (вибори, багатопартійна система, легальна опозиція);
- низький рівень участі громадян у процесі прийняття політичних рішень;
- низький рівень участі у виборчому процесі;
- декларативність політичних прав і свобод;
- низьку довіру громадян до політичних інститутів.

Різний ступінь вираженості вищеназваних ознак зумовлює існування безлічі варіацій гібридних режимів, як і варіантів їх трансформації в неототалітарні форми. Отже, сучасні неототалітарні режими, послуговуються неефективними елементами демократій, посилюють їх авторитаризмом та маніпуляціями для узурпації влади й контролю. Тому можна зробити висновок, що одним з проявів неототалітаризму сьогодні є усталення режимів гібридних демократій, які зберігаючи основні риси демократичної системи в змозі нав'язувати тоталітарні тенденції за допомогою сучасних технологій, імітацій та нових видів примусу.

3.3. Роль імерсивних технологій та нових медіа у популяризації неототалітарних цінностей

З впровадженням інноваційних технологій та поширенням нових медіа сучасне суспільство переживає непередбачувані трансформації, які суттєво

впливають на сприйняття й розповсюдження ідеологічних концепцій. У цьому контексті виникає необхідність ретельного аналізу ролі, яку відіграють імерсивні технології та нові медіа в формуванні, популяризації тоталітарних цінностей у суспільстві. Зокрема, ці технології можуть стають засобом не лише передачі культурних та інтелектуальних досягнень, але й платформою для пропаганди та поширення ідей, що не завжди відповідають принципам демократії та свободи.

Інформаційна епоха не знімає проблему тоталітарних тенденцій, а навіть надає нових викликів. Технології підсилюють тоталітарні інтенції, які походять від загрози своєрідної «безвідповідальності» суспільства, яке не підготовлено до адекватного сприйняття та соціально-екологічного впровадження суперсучасних новацій.

Інформаційне суспільство багато хто з дослідників пов'язує із зростанням можливостей для реалізації індивідуальної свободи, із захистом приватності. Так, дослідник Дж. Нейсбіт підтримує позицію щодо поширення можливостей для особистості [13]. Проте є й досить критичні спостереження, наприклад, їх висловлює К. Мей, який зазначає, що немає достатніх ґрунтовних засад стверджувати про однозначне зростання умов для свободи особистості; про кризу та занепад держави як ключового інституту суспільного регулювання; і про успіхи демократичної форми правління та ейфорійного захоплення ідеєю електронної демократії майбутнього [38, с. 196-200].

Нова епоха надає приклади життєздатності тоталітарних тенденцій у всіх сферах соціального буття. Так інформаційна економіка не є додатком до індустріальної, а є новою «тканиною», що пронизує всю економіку, але при цьому соціально-економічний тип суспільства не змінюється. Більше того, він посилюється у своїй попередній якості, тобто розподіл благ й задоволення потреб у капіталістичному суспільстві залишається незмінним. Іншими словами, сучасне західне суспільство з економічної точки зору, є суспільство грошового тоталітаризму. Також деякі вчені вказують на процес відчуження між демократичним електоратом і політичними елітами у всіх західних розвинених державах. Останні десятиліття довели, що колишні комуністичні країни, що

обрали за зразок своєї трансформації ліберальні демократії, не досягають успіху на цьому шляху. Більше того, крах ілюзій щодо Заходу, перш за все в Росії, викликав глибоку розгубленість серед прибічників лібералізму. Тамтешні ліберали переоцінили інтелектуальні можливості пересічної людини, так і здатність еліти залучати своїх співгромадян на бік здорового глузду, тобто завжди бути прихильниками свободи особистості й підтримання соціальної гармонії. Порушення системи правильно усвідомлених інтересів, спотворення міжнародної системи розподілу праці та ресурсів, яка спрацьовує переважно на користь багатих країн може призвести в майбутньому до економічного колапсу та духовної кризи цінностей народжених демократіями Західної Європи [13].

Тому сьогодні є небезпека того, що тоталітарні потенції криються не тільки у суспільствах, які понад усе ставлять комфорт і соціальну стабільність, а й у глобалістичних міжнародних тенденціях і з їх претензіями на впровадження універсалізму в межах усього світу. Велику загрозу становить розрив між розвитком сучасних технологій і ще багато в чому консервативним змістом суспільств, які опинилися у полі їх дії. Процес становлення таких суспільств передбачає нову хвилю модернізації на більш високому рівні, а це в свою чергу несе нові загрози, пов'язані із необхідністю адекватної відповіді на ці (не завжди передбачувані) виклики.

Варто зазначити, що інформаційні новації можуть впливати на зміну політичних конструкцій шляхом формування необхідної інформаційної бульбашки для політиків, окремих громад і навіть регіонів. У зв'язку з цим можна виділити функціональне оновлення нових медіа: це можливість ідеологізації та підбір формату для більш ефективного її усталення, в широкому розумінні цього слова, від створення принципів настанов життєдіяльності, до регулярної пропаганди без якої неможливе існування будь-якої політичної системи, в т. ч. тоталітарної або демократичної. Нові медіа направляють увагу людей в бік необхідних орієнтацій в політичному світі. Також в умовах розвитку сучасних технологій змінюється роль медіа в конструюванні політичної реальності, вони отримують можливість формувати політичну ідентичність.

Ідентичність масової аудиторії може формуватися в часі та просторі, заздалегідь заданої, політичної реальності. Оскільки медіа – це посередник між масовою аудиторією і подіями (зокрема політичними). Саме тому, останнім часом в галузі інформаційних технологій спостерігається виразна тенденція до монополізації інформаційної галузі провідними міжнародними компаніями, з одного боку, та спроб державного регулювання цієї сфери, з іншого [40].

Ці тенденції обумовлені об'єктивними процесами. Перша з них в основному пов'язана з конкуренцією за ринки збуту та кінцевих користувачів, а друга викликана надмірними зловживаннями шахраїв відкритістю та анонімністю глобальної мережі Інтернет і пов'язаними з нею сервісами. Це, в кінцевому підсумку, може призвести до цифрового тоталітаризму, який проявиться обмеженням активності людини в Інтернеті та у реальному житті через Інтернет.

Сучасні технології, такі як масове стеження, цензура інтернету, аналіз великих даних забезпечують безпрецедентний рівень моніторингу та придушення інакомислення. Найяскравішим прикладом цифрового тоталітаризму є китайський Інтернет, який став «іншим світом», відокремленим від усіх світових сервісів. Великий китайський брендмауер фільтрує всі запити користувачів, вміст яких може нести певну небезпеку для морально-етичних та політичних цінностей Китаю, та негайно повідомляє органам безпеки про таку активність [39].

На відміну від класичних тоталітарних режимів, неототалітаризм часто використовує більш вуальовані й комплексні форми контролю, такі як маніпуляція інформацією, підкуп та пропаганда, економічні важелі тиску та культурні обмеження, замість відкритого насильства. Китайський варіант контролю користувацької активності в Інтернеті змушує замислитися над стратегією подальшого розвитку ІТ-ринку, який очевидно вже сьогодні впливає на політичний розвиток світу. На перший погляд, може здатися, що посилення на китайський досвід є недоцільним, оскільки Китай вважається винятком з правил. Однак, не можна ігнорувати факт, що ця країна є світовим лідером в

галузі ІТ, і їх досвід контролю за активністю людини в Інтернеті базується на серйозних розробках у сфері штучного інтелекту, мереж 5G, Інтернету речей та інших технологій. Отже, китайський неототалітаризм є результатом розвитку ІТ-сфери в Китаї, і якщо ці нововведення будуть поширюватися в інших країнах, то стане глобальним контроль за суспільством. Апогеєм такого розвитку буде створення найновішої технології, і та держава, яка першою її реалізує, здобуде величезний вплив, як на своє населення, так і на політичні режими інших країн [40]. У пошуку таких технологій, які дозволять впливати на соціально-політичні процеси шляхом доповненої реальності, знаходяться могутні світові корпорації.

Імерсивна технологія є однією з таких можливостей. Імерсивні практики сьогодні активно застосовують переважно в мистецтві та навчанні. Імерсія – тілесно-тактильного занурення в середовище, що сприймається людиною – як ілюзорно-афективна структура [1, с. 44]. Імерсивність – це набір прийомів впливу на суб'єкта, що дозволяє залучати його в мультимедійне або трансмедійне середовище. Для імерсійних ефектів використовуються зйомки 360 градусів та 3D-відео, а глядачам пропонується користувацький інтерфейс. В імерсивних проектах середовище стає місцем, в якому можуть бути задоволені різні потреби користувачів, тут генеруються емоції завдяки унікальній комбінації умовності та життєподібності. Дослідники наголошують, що в середовищі таких практик надзвичайно легко поєднуються сфери реального, тобто реальні люди в реальних обставинах, ігрового – реальні люди в нереальних обставинах та постановочного – нереальні люди в нереальних обставинах [5, с. 35]. Серед імерсивних практик значною популярністю користуються технологічні вистави. Засновниками цього напрямку вважаються креативні співробітники британської компанії Punchdrunk, які, орендувавши один із складів в Нью-Йорку, в 2003 р. здійснили постановку вистави «Sleep no more» – авторську інтерпретацію п'єси «Мак-бет» В. Шекспіра.

Сам термін «імерсивна вистава», на думку британських дослідників, визначає «тенденцію перформансів, в яких використовуються інсталяції та

широке середовище, які мають мобільну аудиторію та запрошуюють її до участі» [12, с. 221]. Тут учасники зазвичай обирають власний маршрут в межах заздальгідь заданого простору і отримують свою персональне дійство, оскільки точка зору на розвиток подій формується індивідуально. Занурення учасника в простір вистави, за умови посилення його пасивної ролі, збільшує ефект «справжньої» реальності подій. Співпереживання, хвилювання, бажання змінити подієву лінію разом з використанням технологій доповненої реальності забезпечує максимальне проникнення глядача. Імерсивність можна назвати «продуктивною участю», що означає модифікацію та підвищення включеності аудиторії [53, с. 26]. Імерсивні технології, таким чином, є новітньою формою участі та співпраці. Унікальність та пограничний характер імерсивних форматів полягає в їх незавершеності, оскільки побачити цілком певну виставу неможливо – дія розвивається паралельно в різних локаціях, а не лінійно, як в звичайному житті.

Отже, імерсивна віртуальна реальність – нематеріальна реальність, що сенсорно нагадує матеріальну та умовно сприймається як матеріальна. В свідомості людини вона породжується в процесі взаємодії зі складними технологічними системами – комп'ютерними системами віртуальної реальності, наділена власним унікальним хронотопом, логікою. Така віртуальність є можливістю численного програвання ситуації (ефект перезавантаження). Репрезентація у синтезованій реальності виходить за межі простору та часу, тому користувачі можуть відвідувати віддалені місця, недоступні в звичайному світі, наприклад, можна побачити місця такими, якими вони були в давнину, поспілкуватись з Гітлером або Аристотелем [20].

Якщо уявити, що окремі держави або корпорації включають ці технології до інструментів маніпулювання масами – на виборах, для актуалізації певних соціальних міжнародних проблем – війни, стихійних лих, епідемій, і зможуть візуалізувати та персоналізувати для кожного з нас їх наслідки, то найжорстокіші тоталітарні держави будуть здаватися гуманними. У погоні за ефективністю та безпекою, держави все більше спиратимуться на інформаційні технології та

штучний інтелект. Саме тут ховається потенційна загроза цифрового тоталітаризму. Сучасний світ об'єднують і роз'єднують інформаційні технології – інформаційні війни, кібератаки, інформаційні впливи, дезінформація посилюючи тенденції неототалітарної небезпеки.

Спроби «проіндексувати людей» за допомогою найновіших технологій, під приводом соціологічних досліджень чи боротьби з тероризмом, є апріорним втручанням у особисте життя та порушенням принципу приватності. Медіа, озброївшись штучним інтелектом, не лише формуватиме політичні емоції у момент, коли виборець усамітнюється у кабінці для голосування й переживає кероване ззовні емоційне збудження, але й, коли нічого не підозрюючи, мандрує вулицями населеного пункту чи, сидячи перед монітором комп'ютера, побіжно ознайомлюється із рекламною продукцією у рамках виборчого процесу і не тільки. Застосування таких технологій загрожує небезпекою керованого управління емоціями та впливом на політичні рішення людини [6].

В інформаційну добу відбувається боротьба за віртуальний простір, а саме – за уявлення людини, її час, увагу та емоції. За тоталітарного режиму реальність стає такою, якою вважає за потрібне держава, усталені факти змінюються і стають проявом влади. Поняття «факт», для медіа сфери є ядром. Небезпека існування людини і держави в інформаційну добу розпочинаються зі свідомого приховування чи змішування факту та судження, їх підміні та використанні у державному управлінні. «Інформація в нову еру не лише означає владу, але й приносить чималий прибуток. Тому корпорації у XIX столітті «розглядають людей як ресурси, які слід видобувати й використовувати – на кшталт вугілля. Тому в інформаційну еру фундаментальною рушійною силою Західної цивілізації залишається боротьба за реальність» [45, с. 264]. Перенасичена інформацією людина, як і та, що страждає від оманливої інформації чи її браку, – однаково є вразливою у питаннях своєї політичної суб'єктності. Інформація, яка комунікується громадянами з власної ініціативи чи унаслідок зовнішнього цілеспрямованого впливу, а не інші, домінантні раніше ресурси, визначає також і сучасну політичну практику. Політичне життя, сповнене бурхливими вкидами

емоційно забарвленої інформації, радикалізує і ділить по лінії «чорне/біле» навіть стабільні й успішні суспільства. Інфодемія переформатувала звичне життя усього людства, зруйнувала виробничі ланцюги та спричинила загрози банкрутств цілих галузей.

Варто зазначити, що традиційні медіа, також формувалися у країнах ліберальних демократій як напрям підприємницької діяльності, що має приносити фінансовий прибуток, проте не були тим бізнесом, який виводив своїх власників на перші рядки у рейтингах Forbes найбагатших людей світу. Поєднання ІТ-технологій, інноваційних бізнес-моделей та функцій медіа (їх втілюють соціальні мережі) дозволяє новітнім технологічним компаніям зміцнювати довіру до них громадян на тлі послаблення впливу держави, традиційних медіа та незалежних структур громадянського суспільства. Урядові інституції демократичного правління змушені медіатизуватися, пристосовуватися до потреб інформаційного споживання [21]. Цей процес для бюрократичних структур є болісним, тривалим та супроводжується перманентним поверненням до практик закритості, втаємничення і втрати комунікацій з аудиторією – населенням. Уряди відчувають небезпеку з боку технологічних компаній.

Боротьба за демократію на міжнародній арені також відбувається у контексті інформаційних відносин. Так, на погляд Дж. Ная, політика «гострої сили», до якої вдаються провідні країни світу, включає інформаційні атаки сучасних авторитарних держав, щоб «зменшити привабливість демократії шляхом маніпуляцій ідеями, політичними уявленнями та виборчими процесами». Крім того, практика «гострої сили» передбачає цензуру і маніпуляції, призначені не для прихильності громадської думки, а для руйнування цілісності незалежних інституцій [9].

Отже, демократична форма правління у сучасному світі зазнає трансформацій, викликаних феноменами інформаційної доби – штучним інтелектом, новими медіа та їх пронизуючим впливом на політичні інституції, суб'єктів політичного процесу та їх рішення. Змінюються способи комунікації,

політичної участі громадян, перебіг виборів, набір інструментів публічного лідерства. Це видається еволюційним процесом, проте може призводити до викривлень, вульгаризації та підміни суті принципів та засад демократії.

Висновки до третього розділу

Підводячи підсумки цього розділу, можна зробити висновок, що Неототалітаризм, як політико-правова концепція, поєднує елементи традиційного тоталітаризму з сучасними політичними практиками, відрізняючись здатністю адаптуватися до змін у суспільних нормах та потребах. Ця концепція включає в себе риси трьох цивілізаційних моделей суспільного розвитку: аграрної, індустріальної та постіндустріальної. Характерними ознаками неототалітаризму є редукція загальнолюдських цінностей до корпоративної аксіології, маніпуляція масовою свідомістю за допомогою медіа, та формування нової політичної та соціальної реальності через інформаційні технології. Неототалітаризм використовує націоналізм та інші форми етнічної чи релігійної ідентичності для підтримки контролю. Обслуговують цей режим пропаганда та її удосконалені форми: дезінформація, маніпуляції, штучна реальність. Допомагають цьому – імерсивні технології та мережа нових медіа. Разом вони породжують світ зручної «правди» та сприяють швидкому усталенню відчуття належності до певної групи, водночас пришвидшують темп дискримінації «інших».

Таким чином, неототалітаризм є складною та багатогранною концепцією, яка включає адаптацію класичного тоталітаризму до сучасних умов, використовуючи новітні технології, ідеологічні запозичення та гібридизацію режимів для зміцнення своєї сталості.

ВИСНОВКИ

Розв'язання дослідницьких завдань дозволило дійти наступних висновків. Вивчення тоталітарних концепцій займає важливе місце як у західній, так і у вітчизняній науці. Термін «тоталітаризм» з'явився у 20-х роках ХХ ст. у працях антифашистського руху та був використаний для позначення політичних систем фашистської Італії та нацистської Німеччини.

У роботі визначено джерела та сутність тоталітарного режиму, зокрема історія формування та основні ознаки, які були запропоновані в класичних теоріях. Доведено, що формування тоталітаризму було характерним явищем ХХ століття, саме в цей час ці режими функціонували в багатьох європейських країнах. Тоталітаризм у вигляді деспотій спричинив значні людські страждання та загибель мільйонів людей. Порівняння тоталітарних диктатур ХХ ст. з традиційними автократіями, такими як східні деспотії або грецькі тиранії, сприяло визначенню специфічних особливостей тоталітаризму, які відрізняють його від попередніх форм автократії тим, що тоталітаризм прагнув повністю контролювати всі аспекти життєдіяльності людини, формувати її установки та нав'язувати свої доктрини мільйонам людей. Основними причинами виникнення тоталітарних режимів є: економічні та соціальні кризи, нездатність еліт подолати оперативні економічні виклики та довгий час на проведення широкоформатного узгодження владою необхідних дій. Разом з цим визначено, що зародження тоталітаризму походить від специфічної колективної психології. Люди нездатні до самоорганізації, стають легкою здобиччю для тоталітарних рухів.

У дослідженні надано обґрунтування сутності тоталітарного режиму через призму історичного, соціологічного, економічного та політичного контекстів. Тоталітарні режими створили нові форми контролю над людьми, використовуючи соціальні та економічні кризи для монополізації влади та встановлення всеосяжного контролю над суспільством. Разом з цим, низький рівень громадянських ініціатив та участі у місцевому самоуправлінні в східноєвропейських державах неминуче компенсується зростанням тоталітарного впливу державного апарату на індивіда. Слабкість міжнародних

організацій призводить до посилення тоталітарних режимів дає їм можливість діяти безкарно, в обмеженні свободи своїх громадян та розхитуванні міжнародної безпеки.

Також в межах дослідження було з'ясовано період формування класичної теорії тоталітаризму, який датується 40-60-ми роками ХХ ст. Причинами підвищеної уваги дослідників до феномену тоталітаризму стала потреба у переосмисленні минулого й нагального політичного досвіду – фашистський та нацистський режими були повалені, а комуністичний лад продовжував свій активний розвиток на території СРСР та Східної Європи. Тому така політична реальність вимагала науково аналізу подальших перспектив колишніх та наявних тоталітарних систем. Першою такою комплексною розвідку здійснила та поглибила Г. Арендт у творі «Джерела тоталітаризму» 1951 року. А у 1956 році до аналізу цієї проблеми приєдналися відомі науковці – К. Фрідріх та Зб. Бжезинський, які виклали свої погляди в роботі «Тоталітарна диктатура та автократія».

Проведений аналіз творів визначеного періоду дозволив встановити, що сутність тоталітарного режиму класики розуміли через призму історичного, соціологічного, економічного та політичного контекстів. І вважали, що старовинні автократії частково передували тоталітарним диктатурам ХХ століття, але тоталітарні режими створили нові форми контролю над людьми, використовуючи соціальні й економічні кризи для монополізації влади та встановлення всеосяжного контролю над суспільством. Основним консенсусом серед вчених щодо тоталітаризму можна вважати визначення його як антилюдської та найжорстокішої парадигми політичного розвитку людства, в основі якої лежать кризові та постреволюційні потреби людей, масовий шовінізм та возвеличення одного певного етносу над іншим.

Г. Арендт характеризує думка про те, що тоталітаризм є новою формою політичного панування, яка руйнує традиційні суспільні форми та інститути. Вона виділяє три основні складові, які призводять до виникнення та зміцнення тоталітарних режимів – антисемітизм, імперіалізм та расизм. Зб. Бжезинський

разом з К. Фрідріхом розвинули ідею, що тоталітаризм є продуктом індустріального розвитку ХХ ст., що розвивався в умовах інформаційних технологій та засобів масового впливу. Вони виділили ключові ознаки тоталітаризму включаючи централізовану партію, контроль над засобами масової інформації, систему терору та контроль над економікою. А Р. Арон наполягав на відмінності тоталітаризму від інших форм авторитаризму. Вчений визначив його як систему в якій одна партія монополізує політичну владу та використовує ідеологічну доктрину для легітимізації свого панування.

Отже, праці цих видатних дослідників доповнюють одна одну, пропонують комплексний погляд на природу тоталітаризму. Г. Арендт підкреслює історичні та ідеологічні корені, Зб. Бжезинський та К. Фрідріх акцентують на структурних елементах і динаміці розвитку, а Р. Арон виділяє роль ідеології та пропаганди. Всі вони погоджуються, що тоталітаризм є однією з найсерйозніших загроз для людства, руйнуючи свободу, права та гідність людей.

Аналіз політико-правових основ неототалітаризму сприяв з'ясуванню того, що останній використовує націоналізм та інші форми етнічної чи релігійної ідентичності для підтримки режиму через пропаганду та маніпуляцію масовою свідомістю. Неототалітаризм є складною та багатогранною концепцією, яка характеризує адаптацію класичного режиму до сучасних умов, використовуючи новітні технології, ідеологічні запозичення та маніпуляцію масовою свідомістю для зміцнення диктату. Також важливою його рисою визначено здатність проникати в приватне життя громадян, формувати їхні думки, цінності та поведінку. Це досягається через монополізацію інформаційних потоків, контроль над системою освіти, культурою та іншими засобами соціалізації.

В роботі обґрунтовано, що сучасні технології, такі як інтернет та соціальні мережі надають розширені можливості контролю над масовою свідомістю та підтасування інформації. Неототалітаризм використовує ці інструменти для створення підробленої реальності, в якій правляча еліта визначає доступність до правди. Це підтримує у суспільства ілюзію стабільності та легітимізує владу навіть в умовах глибокої кризи.

Визначено, що на сучасному етапі політичного розвитку відбувається трансформація класичної демократії в бік посилення неототалітарних тенденцій. Тобто неототалітарні режими послуговуються неефективними елементами демократій, посилюють їх авторитаризмом та маніпуляціями для узурпації влади й контролю. Тому можна зробити висновок, що одним з проявів неототалітаризму сьогодні є усталення режимів гібридних демократій, які зберігаючи основні риси демократичної системи в змозі нав'язувати тоталітарні тенденції за допомогою сучасних технологій, імітацій та нових видів примусу.

Аналізуючи роль імерсивних технологій та нових медіа у популяризації неототалітарних цінностей було визначено, що демократична форма правління у сучасному світі зазнає трансформацій, викликаних феноменами інформаційної доби – штучним інтелектом, новими медіа та їх пронизуючим впливом на політичні інституції, суб'єктів політичного процесу та їх рішення. Змінюються способи комунікації, політичної участі громадян, перебіг виборів, набір інструментів публічного лідерства. Це може призводити до викривлень, вульгаризації та підміни суті принципів та засад демократії

Таким чином, тоталітаризм, у його класичних та сучасних формах, залишається однією з найсерйозніших загроз для людства. Його здатність адаптуватися до змін у суспільних нормах та технологіях робить його особливо небезпечним у сучасному світі. Боротися з тоталітаризмом можна лише через підвищення рівня політичної та правової культури, розвиток критичного мислення й забезпечення вільного доступу до інформації. Цивілізований світ має захистити свої суспільства від загроз, що несе в собі тоталітарний режим, має зберегти свободу, права і гідність кожної людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Akker R., Gibbons A., Vermeulen T. Metamodernism: Period, Structure of Feeling, and Cultural Logic. A case study in Contemporary Autofiction. in Askin, R., Beckman, F. and Rudrum, D. (eds). *New Directions in Philosophy and Literature*. Edinburgh University Press. 2019. Pp. 41–54.
2. Berstein S. Democracies, regimes autoritaires et totalitarismes au XXe siècle : pour une histoire politique d'une démocratie développée. Paris, 1992. 268 p.
3. Friedrich C. J., Brzezinski Zb. K. Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass.): Harvard university press, 1965. 254 c.
4. Huntington S.P. The Third Wave Democratization in the Late 20th Century. 2012. 384 p.
5. Jost F. L'Introduction à l'analyse de la télévision. Paris : Elipses, 2004. 174 p.
6. Kosinski Michal. Facial recognition technology can expose political orientation from naturalistic facial images. URL: <https://www.nature.com/articles/s41598-020-79310-1> (дата звернення: 19.05.2024).
7. Levitsky S., Way L. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. № 2. P. 51–65.
8. Merkel W., Croissant A. Formal Institutions, and Informal Rules in Defective Democracies. *Central European Political Science Review*. 2000. vol. 1. № 2. P. 31–48. URL: <https://www.politstudies.ru/en/article/3017> (дата звернення: 18.05.2024).
9. Nye J. S. Jr. How Sharp Power Threatens Soft Power. Retrieved from. 24 January 2018. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-01-24/how-sharp-power-threatens-soft-power> (дата звернення: 16.05.2024).
10. Sullivan H., Skelcher C. Working across boundaries, collaboration in public services. Houndmills, Hampshire. New York: Palgrave, 2002. 271 p.
11. Talmon J. L. The origin of totalitarian democracy. London : Mercury Books, 1961. 366 p. URL: <https://ia801501.us.archive.org/10/items/in.ernet.dli.2015.460216/2015.460216.The-Origins.pdf> (дата звернення: 19.05.2024).

12. White G. On Immersive Theatre. *Theatre Research International*. 2012. Volume 37. Issue 3. P. 221–235.
13. Авксентьєва Т. Г., Чорна Н. В. Тоталітаризм як соціокультурний феномен: проблема розуміння та нові виклики в інформаційну епоху. URL: <https://3299-Article%20Text-6857-1-10-20150703.pdf> (дата звернення: 19.05.2024).
14. Арендт Г. *Джерела тоталітаризму* / пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. Київ: Дух і Літера, 2005. 575 с.
15. Арон Р. Демократія і тоталітаризм. Пер. с франц. Семенов Г. І. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron/index.php (дата звернення 02.05.2024).
16. Березовська-Чміль О. Неототалітарні тенденції в сучасному світі: виклики для України. 2020. С. 496-499. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/32595/2/TSDNM_2020_Berezovska-Chmil_O-Neototalitarni_496-499.pdf (дата звернення: 24.04.2024).
17. Білокопитов Д. В. Глобалізація як чинник впливу на сучасне громадянське суспільство. *Державне будівництво*. 2016. № 1. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2016-1/doc/5/01.pdf> (дата звернення: 23.04.2024).
18. Більченко Є. Неототалітаризм як світоглядний феномен. *СХІД*. 2017. № 2 (148). С. 83-90. URL: https://www.researchgate.net/publication/317273157_Neototalitarianism_as_an_ideological_phenomenon_cultural_discourse/fulltext/59334462a6fdcc89e7ce44b8/Neototalitarianism-as-an-ideological-phenomenon-cultural-discourse.pdf (дата звернення: 12.05.2024).
19. Гадяцький В. І. «Подолання тоталітаризму». URL: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71817/17-Nadiackuj.pdf?sequence=1> (дата звернення: 08.05.2024).
20. Губернатор О. Імерсивні культурні практики XXI століття: особливості та прийоми. *Культурологічний альманах*. 2022. Вип. 3. URL:

<https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/99/91> (дата звернення: 18.04.2024).

21. Даниленко С. Перевтілення демократії в інформаційну добу: роль нових медіа та громадянського комунікування. *Політична культура та ідеологія*. 2021. № 1. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/235502/233922> (дата звернення: 21.04.2024).

22. Данильян О. Г. Тоталітарна правосвідомість і правова культура та їх характерні ознаки. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 14. С. 27–35.

23. Дем'яненко Б. Л. *Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму : монографія*. К. : Нелень, 2000. 254 с.

24. Деркач К. Ю. Наслідки тоталітарного режиму. URL: <https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/2a648cc4-f7c3-4a71-af77-87c7c1c3b3df/content> (дата звернення: 11.05.2024).

25. Докаш О. Ю. *Політико-культурна трансформація західних областей України в контексті утвердження ідеології радянського тоталітаризму (1930–1950-ті роки) : дис. ... д-ра політ. наук*. Київ, 2017. 438 с.

26. Єрмак В. В. Тоталітарний режим і його види. С. 203–207. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/18514/1/%D0%9C%D0%90%D0%9A%D0%95%D0%A2_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84._%D0%94%D0%B5189%D0%BD__%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8_%281%29_p203-207.pdf (дата звернення: 26.04.2024).

27. Ігрицкий Ю. І. Фридрих К., Бжезинский Зб. Тоталітарна диктатура й автократія. *Тоталітаризм: що це?* 1992. С. 80–91. URL: <http://pavroz./files/friedrichbrzezinski.pdf> (дата звернення: 03.05.2024).

28. Ісаюк О. Точка неповернення для тоталітаризму. *Дзеркало тижня*. 22.05.2015. URL: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/tochka-nepovernennya-dlya-totalitarizmu-descho-pro-dekomunizaciyni-zakoni-yih-kritiku-ta-znachennya-dlya-ukrayinskogo-suspilstva-.html> (дата звернення: 18.04.2024).

29. Калиніна А. О. Виникнення тоталітаризму: умови формування та типологія. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 264–272. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/274/Kalinina%20Vynyknen%20tot%20alit.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 24.04.2024).
30. Калиніна А. О. Від класичного тоталітаризму до тоталітарної демократії. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 52. С. 281–288. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjNqdX6pbKFAxX6PxAIHX8sC-AQFnoECBQQAQ&url=http%3A%2F%2Fdspace.onua.edu.ua%2Fhandle%2F11300%2F371&usg=AOvVaw2znIwkn3mkpE63UGhw7ANN&opi=89978449> (дата звернення: 25.04.2024).
31. Калюга І. Томіслав Суніч: Тоталітаризм і егалітаризм. *Plomin.club*. 07.07.2020. URL: <https://plomin.club/totalitarianism-and-egalitarianism/> (дата звернення: 17.04.2024).
32. Карозерс Т. Кінець парадигми транзиту. *Політична наука*. 2003. № 2. С. 42–65.
33. Кульчицький С. В. Тоталітаризм. *Енциклопедія історії України : в 10 т.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. Т. 10 (Т-Я). 784 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Totalitaryzm> (дата звернення: 28.04.2024).
34. Козловець М. А. Стратегічний розвиток України: від посттоталітаризму до демократії. URL: С. 23-28. <http://eprints.zu.edu.ua/35087/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C333333333333.pdf> (дата звернення: 23.04.2024).
35. Кополовець Р. В. Поняття та класифікація «гібридних політичних режимів» У дослідженні трансформаційних процесів. *Регіональні студії*. 2020. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/39633/1/5.pdf> (дата звернення: 25.04.2024).

36. Кошовий І. Ідейні джерела тоталітаризму у філософії Платона. *Вісник КНТЕУ*. 2020. № 1. С. 54-69. URL: <http://visnik.knute.edu.ua/files/2020/01/7.pdf> (дата звернення: 28.05.2024).
37. Кривошеїн В. В. Неототалітарні тенденції постпандемічної трансформації демократії. *Науковий журнал «Політикус»*. 2020. № 6. С. 38-44. URL: http://politicus.od.ua/6_2020/9.pdf URL: http://politicus.od.ua/6_2020/9.pdf (дата звернення: 08.05.2024).
38. Мей К. *Інформаційне суспільство. Скептичний погляд* ; [пер. з англ. М. Войцицька]. К.: К.І.С., 2004. 220 с.
39. Нестеренко В.В. Тоталітаризм в інформаційному середовищі. URL: <https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/3130c51f-6341-4c4e-aa11-f6b7e712b634/content> (дата звернення: 17.05.2024).
40. Побачити кожного. Як працює система тотального стеження за громадянами в Китаї. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/pobachiti-kozhnogo-yak-pracyuye-sistema-totalnogo-stezhennya-za-gromadyanami-v-kitaji-50005116.html#:~:text=У%20декількох%20десятках%20міст%20Китаю,заохочуючи%20пільгами%20та%20караючи%20заборонами> (дата звернення: 12.05.2024).
41. *Політологічний словник : навчальний посібник* / За ред. М. Ф. Головатого, О.В. Антонюка. К. : МАУП, 2005. 792 с.
42. Положай К. І., Скиба Е. К. Неототалітаризм як виклик демократичної форми управління. *Соціально-гуманітарні виміри правової держави: еволюційна парадигма: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 28 берез. 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 244-247.
43. Попович М. В. Нарис історії культури України. К. : «АртЕк», 1998. 728 с.
44. Попович Т. П., Лемак В. В. Тоталітарний державний режим: теоретико-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2013. Вип. 23. С. 57–59.
45. Рікс Т. Черчилль і Орвелл. *Битва за свободу* / пер. з англ. Дарина Березіна. Київ : Лабораторія, 2020. 320 с.

46. Рогожа М. М. До питання про історичні нрави в контексті західноєвропейського традиційного етосу. *Proceedings of the National Aviation University/ Series Philosophy Cultural*. 2004. № 1. С. 47-52.
47. Рябой Ю. О. Тоталітаризм як фактор впливу на сучасну політичну культуру українського суспільства. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія*. 2012. Вип. 192. С. 98-102. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npchdupol_2012_204_192_23.pdf (дата звернення: 19.04.2024).
48. Савва М. Від імітаційної демократії до неототалітаризму. Центр дослідження Росії 04.06.2019. URL: https://r-studies.org/news_details.php?news_id=88706&lang=eng&interface_lang=ukr (дата звернення: 23.04.2024).
49. Соловйова А.С. Масове суспільство при тоталітарному і демократичному політичних режимах: порівняльний аспект. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія*. 2013. Т. 212. Вип. 200. С. 73–77.
50. Становлення неототалітаризму в державі, що деградує: деконструкція російського геополітичного міфу. Сайт національної академії наук України. 20.04.2024. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/News/Pages/View.aspx?MessageID=11258> (дата звернення: 19.04.2024).
51. Тоталітарний режим – що це таке та в чому суть простими словами? Сайт Терміни юа. URL: <https://termin.in.ua/totalitaryzm-totalitarnyy-rezhym/> (дата звернення: 26.04.2024).
52. Чабанна М. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 83-92. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11620/09-Chabanna.pdf?sequence=1> (дата звернення: 20.05.2024).

53. Чепелик О. Імерсивні середовища, VR, AR в українському сучасному мистецтві останніх років. *Сучасне мистецтво*. 2021. С. 23–40.

54. Шиманська К. В. Філософія антитоталітаризму Ганни Арентд. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1. С. 76–84.